

PROSTORNA ORGANIZACIJA SJEVERNOJADRANSKIH OTOKA I ZADARSKOG ARHIPELAGA U KONTEKSTU KASNOANTIČKIH I RANOSREDNJOVJEKOVNIH MREŽA PLOVNIH PUTEVA

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.18>

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Tema rada jest organizacija krajolika otoka zadarskog i kvarnerskog arhipelaga u odnosu na ustaljene mreže plovnih puteva u periodu od antike do ranog srednjeg vijeka. Razmatra se šire pitanje organizacije krajolika u odnosu na pretpostavljenu mrežu plovnih puteva kao jednog od ključnih faktora u tim procesima. Usporedba pak antičke i kasnoantičke topografije s onom ranosrednjovjekovnom pokazuje neke fundamentalne razlike u organizaciji krajolika koje su uzrokovane širim socio-ekonomskim i političkim promjenama, poglavito ekonomskom stagnacijom i smanjenjem međuregionalne plovidbe istočnim Jadranom u razdoblju 7. i 8. stoljeća.

Ključne riječi: plovni putevi, istočni Jadran, zadarski arhipelag, Kvarner, kasna antika, rani srednji vijek

UVOD I HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Problem antičke i srednjovjekovne plovidbe Jadranom opširna je i kompleksna tema pa stoga ne čudi da je o njoj napisana značajna količina radova iz perspektive brojnih (povijesnih) znanosti. Jasno je da se temelj takvog izraženog interesa za jadranskom plovidbom krije u njezinoj važnosti i ulozi u brojnim povijesnim događanjima, kao i zbog činjenice da su plovidbene rute duž istočnog Jadrana bile preferirane u odnosu na njegovu zapadnu obalu u komunikaciji između Istoka i Zapada kroz čitav niz stoljeća. Taj se potencijal osobito ispoljava tijekom kasne antike kada Jadran postaje najbrža „magistrala“ između dvaju središta Carstva – Konstantinopola i Ravene, a još i u 10. st. car Konstantin Porfirogenet u svojem djelu *De Administrando Imperio* (dalje u tekstu *DAI*), hvali njezinu razvedenost ističući njezinu sigurnost za plovidbu („... tako da se brodovima nije nigda bojat valova!“).¹

Posebno je zanimljiva tema potencijalnog utjecaja plovidbenih puteva na lokalnoj razini prostorne organizacije obale i otoka.² Cilj je ovog rada istražiti te valorizirati upravo aspekt plovnih puteva kao aktera u razvitku krajolika otoka zadarskog i kvarnerskog arhipelaga, a samim time i na organizaciji svakodnevnog života na tom prostoru.

Zbog ekstenzivnosti historiografije o jadranskoj plovidbi³, referirat ćemo se na one radove koji se u užem smislu bave odabranim geografskim i kronološkim odrednicama te koji su naišli na najširu recepciju u nacionalnoj historiografskoj tradiciji. Tu prvenstveno treba istaknuti znanstvenu djelatnost Mithada Kozličića koji se u svojoj dugoj karijeri opetovano vraćao problematici

¹ *DAI*, 73. Sva referiranja na *De Administrando imperio* u radu temelje se na njegovu prijevodu Nikole pl. Tomašića u izdanju iz 2003. godine.

² Primjeri takvih istraživanja su: Begović – Schrunck 2012, str. 327–344; Brusić 1993, str. 223–236.

³ O popularnosti problematike možda bolje od bilo čega drugog govori to da je primjerice čitav 21. broj časopisa *Histria Antiqua* (2012) posvećen problematici plovidbe u dugom trajanju.

plovidbe i isticao njezinu važnost za formiranje socio-ekonomskih procesa u dugom trajanju na istočnojadranskom prostoru.⁴ Uz Kozličićevu *Historijsku geografiju*⁵, antička i srednjovjekovna plovidba pokazala se kao plodna tema i u sferi arheologije, sa seminalnim radovima Zdenka Brusića⁶, Marina Zaninovića⁷, Zrinke Serventi⁸ te brojnih drugih, dok je antičku pisanu ostavštinu obradio Slobodan Čače⁹, a vrijedne doprinose je dao i povjesničar umjetnosti Anđelko Badurina¹⁰. Naravno, zbog same povezanosti plovnih puteva s različitim aspektima života na otočnom i priobalnom prostoru, brojni su se autori neizravno doticali te problematike u sklopu drugih tema.¹¹

Tako je i naš doprinos ovoj kompleksnoj problematici ponajprije sadržan u promatranju plovnih puteva ne samo kao poveznice između bitnih točaka na njima nego kao sastavnih dijelova svakodnevice i ključnih faktora u oblikovanju otočnih i priobalnih krajolika – faktora čiji će se, kao što ćemo pokazati, odjek moći pratiti u dugom trajanju, a njegov svojevrsni prekid bit će refleksija širih političko-ekonomskih promjena.

OSOBITOSTI PLOVIDBE JADRANOM U ANTICI – PREGLED PISANIH IZVORA

O plovidbi istočnojadranskom obalom znamo već iz grčkih izvora, koji su često orijentirani na Jadran kao prostor razmjene dobara.¹² Prema Kozličiću, skica te rute može se ocrtati obalnim rubom do Cavtata, pa vanjskom stranom otočja do Pelješkog kanala, kroz Pelješki kanal, između Visa i Hvara (vjerojatno između Paklenih otoka i Hvara) vanjskom stranom Šolte na hrid Mulo (kod rta Planka), te šibenskim i zadarskim vodama, ali uz vanjski rub otočja prema skupini Lošinj-Cres, uz rt Kamenjak, pa uz obalu Istre prema tršćansko-akvilejskoj regiji.¹³ Pseudo-Skilakov *Peripl*, možda najvažniji grčki izvor o istočnojadranskoj obali općenito, navodi da plovidba liburnskom obalom traje dva dana, dok se trajanje plovidbe cijelom dužinom istočnojadranske obale procjenjuje na šest dana ili trideset dana hoda.¹⁴

Još preciznije detalje o trajanju plovidbe dobivamo kod recentnijih rimskih izvora. Plinije Stariji tako prenosi informacije o udaljenostima između Pule, Zadra i Salone, a Antoninov itinerar daje informacije o trajanju obalne plovidbe kroz liburnski zaljev do Zadra (450 stadija).¹⁵ Već na temelju tih informacija mogu se uočiti osnovni modaliteti plovidbe kroz Jadran, tj. razvitak i organizacija plovnih puteva na temelju zahtjeva etapne plovidbe. Antička plovidba bila je sama

⁴ Kozličić 1990; Kozličić 2012, str. 13–20.

⁵ Kozličić 2012, str. 13–20.

⁶ Brusić 1974, str. 65–78; Brusić 1993, str. 223–236; Brusić 1999, str. 145–150.

⁷ Zaninović 2012, str. 21–28.

⁸ Serventi 2012, str. 401–412.

⁹ Čače 1994, str. 11–46, 36–40; Čače 1999, str. 45–66.

¹⁰ Badurina 1992, str. 7–9.

¹¹ Primjerice, plovidba se često ističe kao važan faktor u kontekstu ekonomskog rasta i posljedičnih političkih previranja zadnje četvrtine 8. st., vidi: McCormick 2001; Budak 2018, str. 174–191; Vedriš 2018, str. 288–311; Vedriš 2021, 133–172.

¹² Vidi pregled u Kozličić 1990, str. 35–186. Uz Herodota, ostali značajniji grčki izvori za istočni Jadran koje Kozličić navodi jesu Teopomp iz Hija, Apolonije iz Roda, Pseudo-Skimno te Ptolomejeva *Geografija*.

¹³ Kozličić 1990, str. 285.

¹⁴ *Ps. Scyl.* 20–24; Kozličić 1990, str. 119.

¹⁵ Plinije Stariji, *Naturalis Historia*, III, 152; Prijevod segmenta Antoninovog itinirerara dostupan u: Križman 1979, str. 324–325. Vidi i: Suić 1981, str. 39.

po sebi opasan zadatak, ovisna o nizu faktora koje se ne može kontrolirati, najočitije dostupnosti svjetla (plovidba noću se izbjegava) te vjetru i vremenskim uvjetima općenitije (također se izbjegava plovidba zimskim mjesecima).¹⁶ Svjedočanstva o takvim modalitetima plovidbe možemo vidjeti i u tekstovima ranog srednjeg vijeka – najjasnije u djelu *Historia Translatio S. Anastasiae* gdje se spominju različita pristaništa (*insulis, villis, oppidis et civitatibus*).¹⁷ U takvim uvjetima nije neobično da je istočnojadranska obala zahvaljujući svojoj razvedenosti i svojim brojnim otocima, otočićima i uvalama (posebno u usporedbi sa zapadnom obalom), dosegla svoju reputaciju kao preferirana ruta za plovidbu, ovjekovječena u citatima kao što je onaj prije iznesen bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta.

Vjetar kao faktor u plovidbi bio je centralno mjesto interpretacije plovidbenih puteva kroz istočni Jadran Anđelka Badurine. On tako, osim unutarnjeg plovnog puta uz samu obalu koji povezuje gradove i otoke najbliže obali, definira i tzv. vanjski plovni put koji se dijeli u dva smjera, ovisno o vjetru. Tako se prema Badurini po buri plovi uz otoke najdalje od obale (od Žirja kroz srednji kanal zadarskog arhipelaga uz stranu Dugog otoka, prema Premudi te uz Ilovik do Osora), a po jugu uz niz Pašman, Ugljan, Molat, Ist, između Silbe i Oliba prema Palacolu do Osora).¹⁸ Ivo Goldstein, prilazeći ovoj tematici također iz perspektive kasne antike, pravi distinkciju između plovidbe obalom za trgovce i putnike, i bržim putem za vojsku.¹⁹

Iznimno vrijedan izvor u kontekstu rekonstrukcije plovidbe tijekom kasne antike je još uvijek nedovoljno istražena *Kozmografija* Anonima Ravenjanina (izvor najvjerojatnije iz 9. st. koji odražava situaciju iz 6. st.).²⁰ S. Čače je ustvrdio da Kozmogrofov popis otoka odražava put kojim se plovilo, s obzirom na neke od navedenih otoka. Najjasnije je to upravo na samom jugu prostora koji je u fokusu ovog istraživanja – prostoru ulaska u Pašmanski kanal. Kozmograf navodi otok Artu koji je mali nenaseljeni otok, ali u smislu plovidbe vjerojatno vrlo važan orijentir, posebno u odnosu na nešto veću Vrgadu.²¹

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kroz rad će se napraviti pregled te valorizacija arheološke topografije odabranih lokacija otočnog i priobalnog prostora Sjeverne Dalmacije i Kvarnera radi boljeg razumijevanja organizacije i funkcioniranja prostora u dugom trajanju u odnosu na pretpostavljene mreže plovidbenih puteva. Kako je riječ o izrazito kompleksnoj problematici, koja se odražava na širokom spektru potencijalnog materijala za analizu, a istraženoj u kontekstu rada na relativno širokom prostorno-vremenskom okviru, cilj je ponajprije preko odabranih studija slučaja u dugom trajanju identificirati opće obrasce u razvitku otočnih krajolika te valorizirati potencijalni utjecaj plovidbe na njih. Elementi krajolika koji čine temelj istraživanja mahom su oni arheološki najvidljiviji: rezidencijalno-gospodarski kompleksi (u historiografskoj tradiciji često označavani kao *villae* ili *villae maritimae*)²²,

¹⁶ Vidi opširnije u: Brusić 1993, str. 223.

¹⁷ Vidi u: Rački, *Doc.*, 307; McCormick 2001, str. 422, bilj. 147.

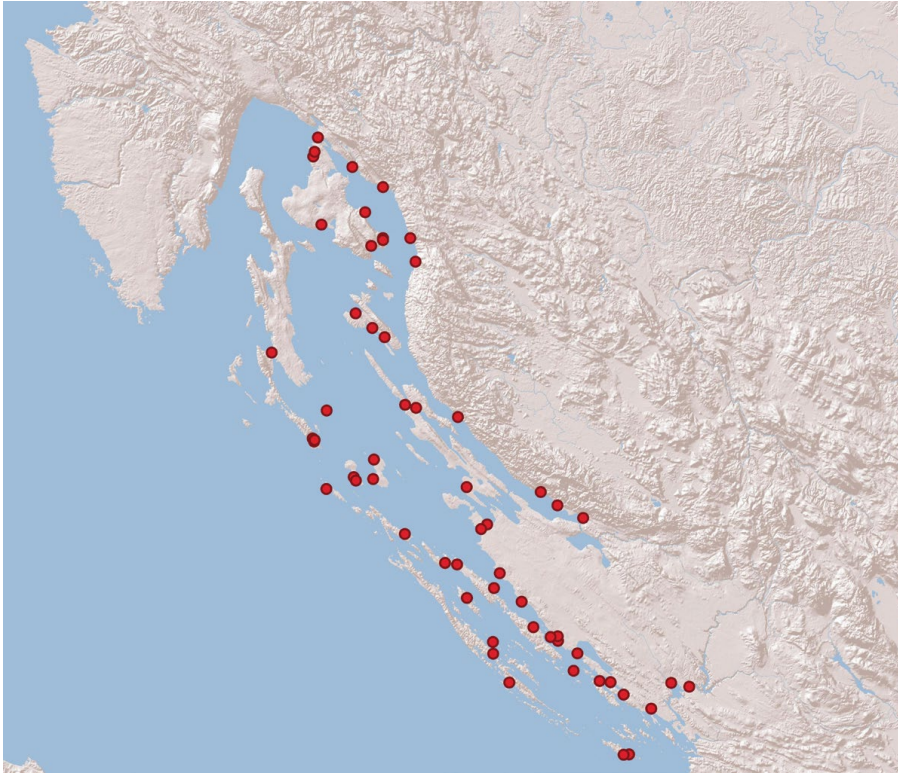
¹⁸ Badurina 1992, str. 9.

¹⁹ Goldstein 2005, str. 33

²⁰ O dataciji vidi: Staab 1976, str. 31; Staab 1998, str. 104, s.v. *Geograph von Ravenna*.

²¹ Čače 2005, str. 65. Vidi i: Kozličić 1990.

²² Za opsežni kritički pregled korištenja termina *villa* u kontekstu organizacije rimskog ruralnog krajolika u Dalmaciji, vidi Zeman 2014, posebno str. 322–324.

Sl. 1. Vizualizacija za rad relevantnih dijelova baze podataka *European Harbour Data Repository*, vol. 04, *Harbours and landing places on the Balkan coasts of the Byzantine Empire (4th to 12th centuries)* (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krlježa Lovrić)

luke i pristaništa različitih veličina i funkcija te posebno fortifikacijski objekti i crkve.²³ Njihova topografija, kao i sami materijalni ostaci bit će interpretirani u odnosu na odabrane pisane izvore, kao i šira tumačenja političko-ekonomskih mijena prvog tisućljeća. Za samo pitanje ubikacije plovidbenih ruta najvažnija je analiza prostornih obrazaca dosad identificiranih pristaništa, a posebice ostataka brodoloma, no to nije predmet istraživanja ovog rada. Po tom pitanju jasno je vidljivo u vizualizaciji odabranog materijala iz baze podataka *European Harbour Data Repository. Volume 4*, kao i u novijim arheološkim istraživanjima, da su sve ranije pretpostavljene plovidbene rute bile korištene u dugom vremenskom trajanju još od predrimskog razdoblja (sl. 1).²⁴ Problem istraživanja u ovom radu obrat je na tu temu, gdje će se sam krajolik, tj. njegovi materijalni ostaci, razmatrati u kontekstu važnosti pojedinih plovnih ruta i dionica i njihova povijesnog (dis)kontinuiteta. Kroz proučavanje dijakronijskih promjena arheološke topografije razmatraju se različiti čimbenici organizacije otočnih prostora te njihove mijene u kontekstu političkih i ekonomskih previranja između antike i ranog srednjeg vijeka. Na taj način cilj je nalaze razmotriti u odnosu na recentna promišljanja o transformacijama antičkog svijeta te otvoriti diskusiju o potencijalnom odrazu tih procesa u krajoliku.

²³ Tu je i nedovoljno istražen faktor pretpostavljenih rimskih vojnih baza, koje su, osim u Saloni, moguće postojale i u Apsorusu, Colentumu i Iaderu (Kurilić 2012, str. 119).

²⁴ Za bazu podataka vidi Ginalis *et al.* 2019. Vidi također npr. Pešić 2012; Pešić 2013; Miholjek 2012. Baza podataka, naravno, ne prikazuje kompletnu sliku svih pristaništa, koja je bila znatno gušća od vizualiziranog, no vjerujemo da jasno ukazuje na uzorak njihove rasprostranjenosti.

ANALIZA

Jedan od najjasnijih primjera (kasno)antičke organizacije krajolika u odnosu na plovidbene rute nalazi se na širem prostoru prolaza u Pašmanski kanal. Njegova je važnost za antičku i srednjovjekovnu plovidbu potvrđena kako brojnim ostacima antičkih rezidencijalnih i/ili gospodarskih centara i ostalih lokaliteta od interesa smještenih uz njezinu obalu i malim otočićima, kao i pod-morskim nalazima poput brodoloma.²⁵

Problem kasnoantičke kastrizacije još uvijek je poprilično slabo istražen u hrvatskoj historio-grafiji.²⁶ Posebno je neistražen problem pokretača procesa fortifikacije krajolika te vezano pitanje funkcije individualnih objekata.²⁷ Iako se pretpostavlja postojanje organiziranog i planiranog lanca fortifikacija, činjenica jest da su dokazi za takvu tezu ograničeni. Pašmanski prolaz predstavlja jednu od rijetkih lokacija koje pokazuju jasnu naznaku planiranog interesa ka njegovoj kontroli, točnije, svojevrsnog *top down* pristupa.²⁸ U kasnoantičkom sloju šireg krajolika tog prostora identificirana su čak tri fortifikacijska objekta smještena u blizini prolaza. Prvi u nizu je objekt na otoku Vrgadi, smješten na brdu Gradina, tumačen kao gradnja Justinijanovog doba.²⁹ Pri jugoistočnom kraju otoka Pašmana, na lokaciji Pustograd, odavno su poznati ostaci kasnoantičke utvrde koji su i dali ime tom vrhu.³⁰ Posljednji u nizu jest pretpostavljeni objekt na prostoru današnjeg benediktinskog samostana Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu kod Tkona.³¹ Nedavno je korištenjem GIS platforme provedena analiza vidljivosti (*Viewshed analysis*) sa sve tri lokacije radi rekonstrukcije vidnog polja koje su hipotetske osmatračnice kasnoantičkih utvrda mogle ponuditi.³² Ovdje prenesene analize pokazuju da su sve tri utvrde prilikom rekreacije vidnog polja radijusa od 15 km nudile pregled ponajprije prostora koji vodi prema prolazu, kao i sam prolaz u Pašmanski kanal (sl. 2). Smještaj triju fortifikacija u blizini prolaza, s jasnim vizualnim naglaskom na njega, donosi uvid u njihove funkcije te razlog njihove konstrukcije u širem prostornom kontekstu.

Indikativno je svakako da je prostor današnjeg Tkona tako omeđen s čak dva fortifikacijska objekta, koji su pak sami postavljeni na lokacije koje nude vizualnu komunikaciju s Gradinom na otoku Vrgadi. Omeđivanje prostora fortifikacijskim objektima poziva na promišljanja o samom karakteru čitavog teritorija juga otoka Pašmana tijekom njegove starije povijesti. Riječ je o prostoru bogate prapovijesne i antičke topografije, a samo predrimsko podrijetlo toponima Tkon govori o dužoj povijesti kao i važnosti naselja na tom prostoru.³³ Iako je slučaj omeđenosti prolaza s čak tri fortifikacijska objekta jedinstven na analiziranom prostoru – kako to i priliči prolazu važnom kao što je to bio Pašmanski kanal, s obzirom na to da vodi do samog Zadra – obrazac kompleksnije organiziranog krajolika na važnim prolazima s naznakama potencijalnog administrativnog interesa ili pak posjeda može se uočiti na čitavom nizu otočnih i priobalnih lokacija istočnog Jadrana.³⁴

²⁵ Literatura o temi je brojna. Vidi npr. Brusić 1974 te literaturu iz prethodne reference (Pešić 2012; Pešić 2013; Miholjek 2012).

²⁶ Vidi recentne preglede stanja istraživanja u: Lovrić – Krleža – Gračanin 2024, str. 159–182.

²⁷ Vidi npr. raspravu u Ciglencečki 2023, str. 322–324.

²⁸ Vidi Chavarria 2015, str. 14.

²⁹ Vidi npr. Sorić 2009, str. 70–71.

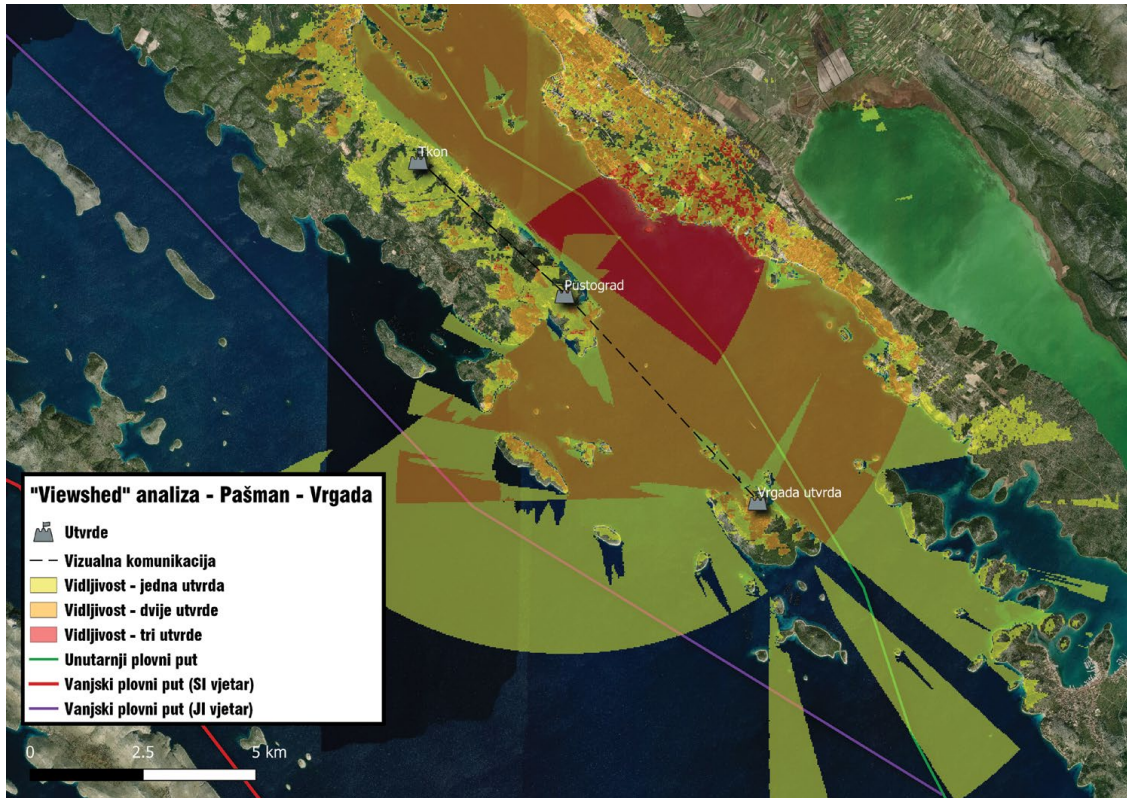
³⁰ Hilje 2006, str. 83; Radić Rossi – Kordić 2024, str. 18–194.

³¹ Baraka Perica – Maletić 2023.

³² Vidi širu diskusiju o problematici u: Krnić – Lovrić 2022, str. 278–288.

³³ Vidi npr. Batović 1987, str. 229 ili recentnije Fabijanić 2023.

³⁴ Problematika različitih vrsta „javnih“ posjeda poput municipalnih, državnih, carskih i sl. je kompleksna te nadilazi okvire samog istraživanja. S obzirom na općenite teškoće identifikacije vrsta i razmjera posjeda korištenjem arheološkog

Sl. 2. GIS viewshed analiza na prostoru ulaska u Pašmanski kanal (kartu izradio: F. Lovrić)

U promišljanjima o administrativnoj prisutnosti određenih lokaliteta zadarskog i kvarnerskog arhipelaga dodatan materijal možemo pronaći u povijesnim izvorima. Kao potencijalno relevantan doprinos shvaćanju organizacije prostora inače arheološki relativno slabo istraženog zadarskog arhipelaga možemo istaknuti 29. glavu djela *De Administrando Imperio* Konstantina Porfirogeneta i popis *eremokastra* (napuštenih gradova / utvrda) otoka Bizantske Dalmacije.³⁵ Na što se specifično autor u popisu referira, tj. što podrazumijeva pod tim pojmom, nije u potpunosti jasno. Usporedba popisa Porfirogenetovih *eremokastra* s arheološkom i povijesnom topografijom tako pokazuje da se u njemu, neovisno o značenju termina *kastron*, mogao referirati i na manju naseobinu ili neki rimski rezidencijalno-gospodarski sklop, s obzirom na to da neki od spomenutih otoka poput npr. Oliba nisu imali naseobine s elementima urbanizma niti su na njima identificirani fortifikacijski objekti.³⁶ U suprotnosti s otocima koji sadrže „napuštene gradove“, autor iznosi četiri još uvijek

materijala bez pisanih izvora, umjesto pokušaja identifikacije vrsta posjeda cilj je u radu ukazati na indikacije interesa vlasti za kontrolu najvažnijih plovidbenih prolaza te potencijalno organiziranje krajolika u skladu s takvim ciljevima. Literatura o problematici je brojna, za preglede pitanja uloge države u rimskoj ekonomiji te različitih vrsta i načina upravljanja posjedima vidi npr. Duncan-Jones 1976, str. 7–34; Lo Cascio 2008; Lo Cascio 2015; Kehoe 2013.

³⁵ *DAI*, 73. U tekstu je namjerno naglašena dvosmislenost Porfirogenetovih *kastrona*, s obzirom na to da je korištenje termina dobrim dijelom i refleksija procesa magljenja granice između koncepta grada i utvrde, vidi npr. Suić 2003, str. 362–363; Goldstein 1992, str. 139; Budak 2018, str. 60.

³⁶ Za preliminarna razmatranja odnosa teksta 29. poglavlja *De Administrando Imperio* i arheološke/povijesne topografije zadarskog arhipelaga vidi: Lovrić 2024, str. 115–145. Za različita tumačenja Porfirogenetova teksta vidi npr.: Skok 1950, str. 134; Klaić – Petricoli 1976, str. 58–62; Goldstein 1992, 139; Čače 1999, str. 45–66; Lončar 2007 ili Živković 2008.

naseljena otoka u 10. st. Od njih su tri veći otoci koji sadrže gradove (Krk, Rab i Osor), dok četvrti ima tek manju utvrdu (Vrgada). U historiografiji je više pažnje stavljeno na pitanje autorovih navoda o njihovoj navodnoj napuštenosti nego na problem značenja pojma *kastron*.³⁷

Dva problema je, međutim, teško odvojiti te se neka od najuvjerljivijih tumačenja temelje ne na doslovnom shvaćanju teksta nego na pronalaženju specifičnih kriterija po kojima bi se otoci mogli smatrati nenaselejenima u 10. st. u odnosu na ranija razdoblja. Tibor Živković po pitanju korištenja termina u djelu *De administrando imperio* tako ističe faktor integracije u crkvene mreže koji predstavlja uvjerljivu interpretaciju u većini djela, ali ne i u popisu otoka iz 29. poglavlja, s obzirom na to da su neki od navodno napuštenih otoka sadržavali crkve u ranom srednjem vijeku.³⁸ Jedna od najuvjerljivijih teza je ona iz djela Nade Klaić i Ive Petriciolija u kojoj se ističe faktor rimske administrativne prisutnosti.³⁹ Ako prihvatimo takvo polazište, arheološka topografija mjesta koja se kriju iza imena Porfirogenetovih *eremokastra* može se pokazati indikativnom te služiti kao ključ za potencijalno tumačenje antičkog krajolika inače slabo istraženih zadarskih otoka.

Ranije spomenuti prostor juga otoka Pašmana s dvije utvrde istaknut je tako u carevu popisu, s obzirom na to da je generalno prihvaćeno da se *Katan* iz *Katautrebena* odnosi upravo na Tkon.⁴⁰ Budući da se vjeruje da su Pašman i Ugljan tada činili jedan otok⁴¹, indikativno je da je na čitavom prostoru otoka u tekstu istaknut upravo Tkon. U takvom razmatranju možda je ipak najzanimljiviji prostor Telašćice na jugu Dugog otoka u kojoj se nalazi Čuh – često prepoznat kao Porfigenetov *Pizoúh*.⁴² Zajedno s, prema *DAI-u*, „naseljenom“ Vrgadom o kojoj će više biti riječi prilikom razmatranja ranosrednjovjekovnog razdoblja, donosi potencijalno najbolji trag za shvaćanje carevih navoda.

Naime, slično kao i u slučaju Ugljana/Pašmana, autor se u slučaju *Pizoúha* referira na specifičan prostor većeg otoka. Prostor Telašćice, točnije njezina uvala, općenito se smatra jednom od najsigurnijih prirodnih luka istočnog Jadrana te je kao takva i jedno od ključnih mjesta plovidbe njime – ovisno, naravno, o odabranoj ruti. Još su u antičko doba ekonomski valorizirani tijesni prolazi Mala i Velika Proversa između Dugog otoka i Kornata, tj. Katine. U Maloj je Proversi tako bio smješten rimski sklop vjerojatno povezan uz ribarsku djelatnost.⁴³ Niz toponima u okolici navedenog sklopa vezan je uz ime Čuh, za koje se vjeruje da proizlazi iz *Pizoúha* spomenutog u *DAI-u*.⁴⁴ Indikativna je stoga povijesno-arheološka topografija čitavog prostora Telašćice i okolice u razdoblju (kasne) antike. Iako nedostatak arheoloških istraživanja (koja se zadnjih godina ipak intenziviraju)⁴⁵ znatno sužava mogućnosti donošenja definitivnih zaključaka o prirodi naseobi-

³⁷ Vidi prethodnu bilješku.

³⁸ Činjenicu da se crkve na otocima obnavljaju tijekom ranog srednjeg vijeka kao jedan od više argumenta protiv ideje o nenaselejenosti otoka istaknuo je već Čače (1999, str. 58–62) prilikom provjeravanja navoda iz *DAI-a*.

³⁹ Klaić – Petricioli 1976, str. 58. Autori napominju da otoci u carevo vrijeme nisu imali stanovništvo koje govori latinskim ili romanskim jezikom, što ne mora nužno biti slučaj, no mnogo je presudniji aspekt organiziranja tog stanovništva u posebnu političku jedinicu koji Klaić i Petricioli naglašavaju. Zbog toga je otok Vrgada, čije naselje, sudeći prema izvorima, kontinuirano postoji kao organizirano naselje i u 10. st., istaknut kao još uvijek naseljen (Klaić – Petricioli 1976, str. 64–65). Vidi daljnju raspravu u radu.

⁴⁰ Čače 1999, str. 49–50. Vidi Skračić 2002, str. 189–202 ili Lončar 2007 za drugačije tumačenje.

⁴¹ Rube Filipi 1957.

⁴² Čače 1999, str. 50–51. Vidi i pregled rane literature o temi u Suić 1955.

⁴³ Suić – Petricioli 1952.

⁴⁴ Vidi bilješku 37.

⁴⁵ Kao posebno važna za shvaćanje prostora zasigurno će se pokazati ona na lokalitetu Gruh, tj. lokaciji crkve sv. Ivana, vidi: Petešić 2023.

ne/a tj. posjeda smještenih na tom prostoru, tragovi određenih aktivnosti svakako daju vrijedne indicije. Tako uz već spomenuto ribarstvo, tradicionalniju agrikulturnu djelatnost vezanu uz Čuh polje, pronalazimo i kamenolome na otočiću Lavdari.⁴⁶ Kamenolomi su tijekom Rima često bili pod nekom vrstom državne, carske ili pak lokalne uprave, a vjeruje se da je niz javnih građevina rimskog doba u Zadru izgrađen od kamena izvađenog iz Lavdare (kao i ostalih kamenoloma s otoka zadarskog arhipelaga). Nije neobično u tom periodu da su se u okolici relevantnih urbanih centara otvarali kamenolomi pod kontrolom municipalne uprave radi prikupljanja materijala za razvoj njihove infrastrukture.⁴⁷ Kao i u slučaju Tkona, i prostor Telašćice tako sadrži naznake administrativne prisutnosti.

Širi prostor Telašćice donosi dodatne tragove. Tako je u blizini crkve sv. Ivana na lokalitetu Gruh pronađena *ara* za koju se vjeruje da je mogla biti posvećena Herkulu.⁴⁸ To je posebno indikativno u svjetlu drugih lokaliteta na kojima su pronađeni slični prikazi, najočitije na otoku Braču gdje je upravo u blizini kamenoloma Rasohe pronađen reljef s prikazom Herkula, a tu su i nalazi njegova žrtvenika u blizini Trogira u kamenolomu kod brda Sv. Ilije.⁴⁹ Na prostoru Dalmacije kult Herkula se mahom vezuje uz kamenolome, a nedavna su istraživanja pokazala poveznicu između kulta i djelatnosti vezanih uz kamen i na širem prostoru.⁵⁰ Iako na razini spekulacije, moguće je, kako ističe Anamarija Kurilić, da je natpis iz Gruha podigao centurion.⁵¹ Riječ je o još jednom potencijalnom tragu koji upućuje na kamenoklesarsku aktivnost na prostoru, s obzirom na to da su centurioni često sudjelovali u upravljanju kamenolomima.⁵² S obzirom na to da se ispod crkve svetog Ivana nalaze ostaci ranijeg rimskog objekta, može se otvoriti pitanje funkcionalne povezanosti niza lokaliteta na prostoru Telašćice i okolice, te potencijalne administrativne funkcije ranije građevine. U tom kontekstu tada možemo istaknuti još jedan natpis – ovog puta onaj pronađen kod obližnjeg Žmanskog jezera na koji je uputila Anamarija Kurilić, a koji spominje roba Euhemera koji je služio kao *servus Augusti*.⁵³ Taj je natpis i ranije otvorio spekulacije o prisutnosti carskog posjeda na otoku.⁵⁴

Slično kao i u slučaju prostora Tkona na Pašmanu, i ovdje je upravo prostor ključan za plovidbu, za koji je Konstantin Porfirogenet rekao da je nekada bio naseljen, te sadrži materijalne ostatke koji upućuju na administrativnu prisutnost te interes za kontrolu prometa u prostoru. Prolazi između Kornata i Dugog otoka ujedno su i oni koji iz otvorena mora vode prema Zadru, slično kao i ulaz u Pašmanski kanal, iako ni približno sličnog značaja. Ne čudi stoga da je i širi akvatorij oko prolaza pokriven s dva fortifikacijska objekta, Koženjak na Dugom otoku i Toreta na Kornatu.⁵⁵

⁴⁶ Rube Filipi 2001, str. 125. Vađenje kamena je identificirano i na još nekoliko lokacija na Dugom otoku, što otvara dodatna pitanja o namjeni otoka u kontekstu antičkog Zadra i njegova agera. Vidi: Parica 2012.

⁴⁷ Vidi npr. slučaj u Gutiérrez Garcia-Moreno 2012, str. 676, te Pranjić 2021, str. 52; Za analizu kamena sa zadarskog foruma vidi: Parica 2014, str. 171. Za širi pregled kompleksne problematike vlasništva nad kamenolomima vidi i: Hirt 2010 te Hirt 2015.

⁴⁸ Kurilić 1994, str. 234–235.

⁴⁹ Cambi 2013; Maršić 2007.

⁵⁰ Sanader 1994; Nikolić 2019.

⁵¹ Kurilić 1994, str. 234–235.

⁵² Vidi Hirt 2015.

⁵³ Kurilić 1994, str. 233.

⁵⁴ Kurilić 1994, str. 233; Petešić 2023, str. 145.

⁵⁵ Iako su prolazi između Dugog otoka i Kornata, tj. Katine između njih i danas, u stanju podignute razine mora u odnosu na antiku, poprilično mali, te samim time ograničene relevantnosti, činjenica da su u njihovoj relativnoj blizini postavljena dva fortifikacijska objekta (vidi npr. Fabijanić – Radić Rossi – Mengušić 2012; Gunjača 1986, str.

Čak i ako ne prihvatimo predstavljeno tumačenje teksta Konstantina Porfirogeneta, činjenica jest da su upravo prolazi iz otvorenog mora oni koji se tijekom kasne antike najaglašenije fortificiraju, kao što ćemo elaborirati kasnije. Međutim, recentna historiografija sve je kritičnija prema tezi o takozvanom Justinijanovom maritimnom limesu, točnije, ideji jedinstvenog planiranog fortifikacijskog sustava na istočnom Jadranu. Brojni su fortifikacijski objekti, pa tako i oni na Telašćici, Kornatu i Tkonu, izgrađeni na prostoru s bogatom rimskom topografijom i prije razdoblja kasne antike. Kao takvi, fortifikacijski objekti u funkcionalnom smislu ne trebaju biti promatrani isključivo kroz prizmu njihove uloge kontrole plovidbe.⁵⁶ S druge strane, s obzirom na to da su brojne lokacije na kojima će se izgraditi različiti fortifikacijski objekti korištene i u ranijim stoljećima, to pokazuje i raniji interes za planiranjem krajolika u odnosu na plovidbene rute.

Na prostoru zadarskog arhipelaga u tom kontekstu, skrenuli bismo pažnju i na slučaj prolaza Veli Ždrelac između otoka Ugljana i Rivnja, čija se važnost rjeđe ističe. Veli Ždrelac i dan danas predstavlja važan prolaz za plovidbu na rutama koje povezuju Zadar s nekim od ključnih udaljenijih otoka njegovog arhipelaga (najočitije Dugog otoka). Prolaz Ždrelac između Ugljana i Pašmana učinjen je plovnim za veće brodove tek u 19. st. te je stoga do tada sjeverniji Veli Ždrelac predstavljao najbrži put prema za Zadar gospodarski izrazito važnim točkama otoka njegovog arhipelaga. Tako su vjerojatno i brodovi koji su prenosili kamen s ranije spomenutih kamenoloma prolazili upravo tim putem. Taj je mali prolaz stoga, iako nije bio direktno smješten na plovnim putevima, svejedno od iznimne važnosti u kontekstu svakodnevne komunikacije plovidbom između centra i periferije (sl. 3).

I u slučaju tog prolaza opet postoje naznake ekstenzivne plovidbe te njegove potencijalne kontrole. Na strani otoka Rivnja u blizini ruševina crkve sv. Barbare⁵⁷ identificirano je „bizantsko“ pristanište.⁵⁸ Druga strana, ona otoka Ugljana (tj. prostor poluotoka Ždreleca) ima niz indikativnih ostataka. Uz kontrolu plovidbe mogli su biti povezani ostaci rimske arhitekture na lokalitetima Punta svetog Petra i Gospodska gomila. Svakako je značajno da navedeni prostor Ždreleca, za razliku od ostatka sjeverozapadnog kraja otoka Ugljana, nema vidljive tragove centurijacije, što otvara mogućnost da je prostor poluotoka Ždreleca funkcionirao kao zasebna cjelina koju ne koriste koloni.⁵⁹ Zanimljivo je u tom kontekstu istaknuti da se na samom njegovom početku u uvali Muline nalazi jedan od najvećih gospodarskih sklopova zadarskog prostora s minimalno dva identificirana tijeska, što u slučaju Dalmacije ima svega nekoliko paralela.⁶⁰ Proizvodnja sklopa u Mulinama

---

128) upućuje na prisutnost pomorskog prometa. Između ostalog, teritorij je poznat po svom ribarstvu. Tako da uz arheološke ostatke u Maloj Proverci valja istaknuti da se prvi spomen ribarstva na hrvatskim prostorima veže upravo uz prostor Telašćice (Rački, *Doc.*, 25), dok na poznatom Coronellijevom prikazu sjeverne Dalmacije iz 1688. godine (*Contado di Zara*) upravo južno od prolaza između Telašćice i Kornata pronalazimo napomenu „Pesche di Zara“. Na prostoru akvatorija juga Dugog otoka i Kornata pronađen je i niz drugih lokaliteta koji se povezuju uz ribarsku djelatnost. (vidi: Rossi – Fabijanić 2013, str. 78 i dalje).

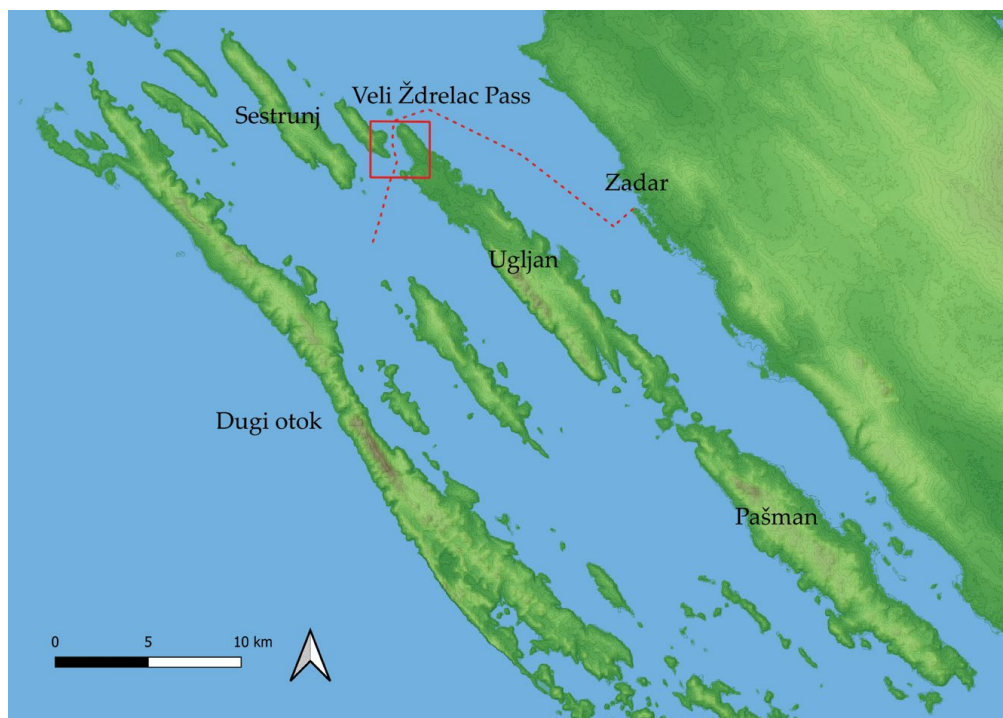
⁵⁶ Lovrić – Krleža – Gračanin 2024.

⁵⁷ A. Uglešić (2002, str. 85) donosi spekulacije da je objekt pronađen u predjelu Lokvine crkva poznata iz ranijih navoda. Da je to uistinu slučaj može se vidjeti preko kartografije 19. st. koja upravo na toj lokaciji bilježi ruševine crkve sv. Barbare. Treća sustavna izmjera Habsburškog Carstva (1869. – 1887.) dostupna je online na <https://maps.arcanum.com> (posjećeno: 9. 9. 2023.).

⁵⁸ Uglešić 2002, str. 85.

⁵⁹ Tragovi centurijacije, za razliku od ostatka sjeverozapadnog kraja otoka, na većini se površine Ždreleca ne mogu uočiti na suvremenim satelitskim i LIDAR snimkama, katastarskim mapama kao ni na kartografskom materijalu 19. st.

⁶⁰ Vidi diskusije te iznesenu literaturu i primjere u: Glicksman 2007 i Kopácková 2020.

Sl. 3. Uloga prolaza Veli Ždrelac u kontekstu zadarskog arhipelaga (Lovrić 2022)

morala je nadilaziti potrebe privatnog korisnika i/ili manje zajednice te se, s obzirom na rijetkost takvih lokaliteta u Dalmaciji, može spekulirati da je ovdje riječ o većoj produkciji pod državnim pokroviteljstvom, pogotovo s obzirom na nedostatak centurijacije u tom dijelu otoka⁶¹ (sl. 4).

Plovidba je kroz zadarski arhipelag zbog same geografske pozicije otoka bila linearnija nego što se to može uočiti na prostoru Kvarnera. Zbog takvih geografskih pogodnosti fokus je bio na kontroli ključnih prolaza, ponajprije onih koji vode do samog urbanog centra, Zadra. Kako je i ranije istaknuto, to je najjasnije vidljivo izgradnjom utvrda koje nadziru te prolaze – fenomen koji možemo vidjeti i sjevernije od arhipelaga, u slučaju otoka Paga, najočitije kod para Sutojanj – Prizna koji vrlo očito čuva prolaz u Paški zaljev i predstavlja još jedan rijedak primjer snažnijih naznaka planiranog grupiranja više utvrda radi njihove međusobne komunikacije i uspješnije kontrole plovidbe. Pregled topografije utvrda jasno ukazuje na preferiranje plovnih puteva uz kopno, gdje utvrde služe kao najjasniji indikator kontrole prolaza. Međutim, kako je ranije istaknuto te kako pokazuje i dublji uvid u arheološku topografiju u dužem trajanju, tragovi korištenja tog prostora, a onda i potencijalne kontrole tih prolaza, na brojnim lokacijama prethode kasnoantičkom razdoblju i tzv. kastrizaciji te je potencijalno i funkcionalno nadilaze.

Nakon srednjeg ili Pašmanskog/Zadarskog kanala prema sjeveru/sjeverozapadu more je znatno otvorenije, s većim razmacima između otoka što se odražava na nemogućnost provođenja istih metoda kontroliranja prolaza (sl. 5). Manji otoci poput Silbe, Oliba i Premude svejedno su bili valorizirani već od antičkog doba, najvjerojatnije upravo kao dio zadarskog agera⁶², o čemu govore

⁶¹ Za razmatranja o potencijalnom javnom karakteru lokaliteta vidi: Lovrić 2022, str. 49–55.

⁶² To iznosi već Suić 1974, 51–52. Vjeruje se da je srednjovjekovni zadarski teritorij proizašao iz temelja njegova antičkog agera, vidi npr. Klaić – Petricoli 1976, str. 63.

Sl. 4. *Produkcijski sklop u Mulinama na otoku Ugljanu (foto: F. Lovrić)*

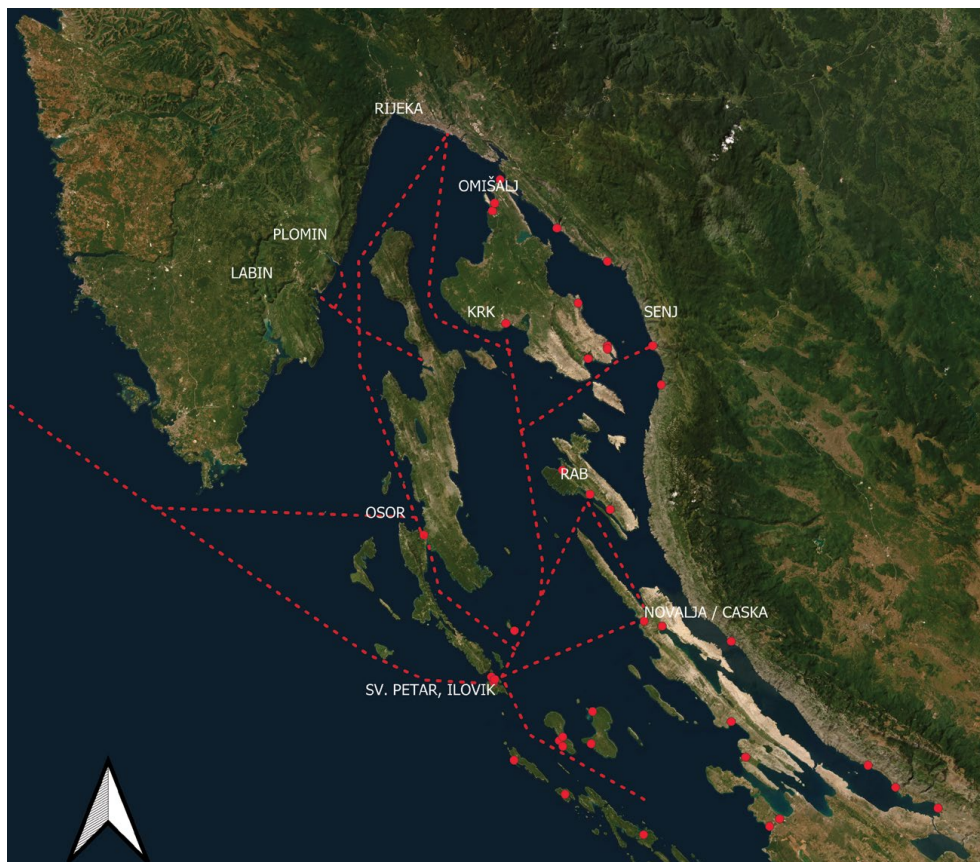
i antički i kasnoantički ostaci na njima (rimski kompleks na Olibu s pristaništem, nalazi sarkofaga iskorištenog pri gradnji pristaništa na Silbi u uvali Pocukmarak uz indicacije naseobine u blizini te ostaci kasnoantičkog sakralnog objekta na lokalitetu Pastirsko na Premudi).⁶³ Potvrdu njihova korištenja u (kasno)antičkom razdoblju možemo pronaći i u pisanim izvorima pa tako Konstantin Porfirogenet u *DAI-u* također spominje sva tri otoka te napuštene objekte na njima.⁶⁴

Zbog različite geografije, najuočljivije u samoj površini otoka, kao i u njihovu međusobnom prostornom odnosu, na teritoriju kvarnerskih otoka nije moguće provoditi strogu kontrolu prometa onako kako se to moglo na zadarskim. Sporadično se, međutim, uočava sličan obrazac, najočitiije na spominjanom nizu primjera uz Velebitski kanal, kao što je primjerice već spomenuti par utvrda Sutojanj – Prizna na otoku Pagu i susjednom kopnu koje kontroliraju put prema Paškim vratima (s južne strane otoka Paga bila je smještena utvrda na otočiću Veliki Sikavac, kontrolirajući prolaz kroz Ljubački kanal). Zanimljiv je i slučaj otoka Krka s nizom utvrda / fortificiranih naselja smještenih na strani otoka koja gleda na Velebitski kanal, primjerice Korintija – Bosar, izgrađena u direktnoj vizualnoj komunikaciji sa *Seniom* na susjednom kopnu, zatim fortifikacijski objekt na Šilu, preko puta Crikvenice (*Ad Turres*) te utvrda Sveti Marko na najužem dijelu kanala.⁶⁵ GIS analiza vidljivosti utvrda na relativno otvorenome moru između Raba i Cresa, u suprotnosti sa zadarskim primjerima uglavnom usmjerenim na individualne prolaze, ukazuje na potencijalni potpuni pregled otvorenog mora te međusobnu vizualnu komunikaciju između individualnih lokaliteta (sl. 6).

⁶³ Uglešić 2002, str. 77–82; Parica 2015.

⁶⁴ *DAI*, str. 73.

⁶⁵ Za recentna istraživanja kompleksa Korintija – Bosar vidi: Šiljeg 2007, str. 84–87.

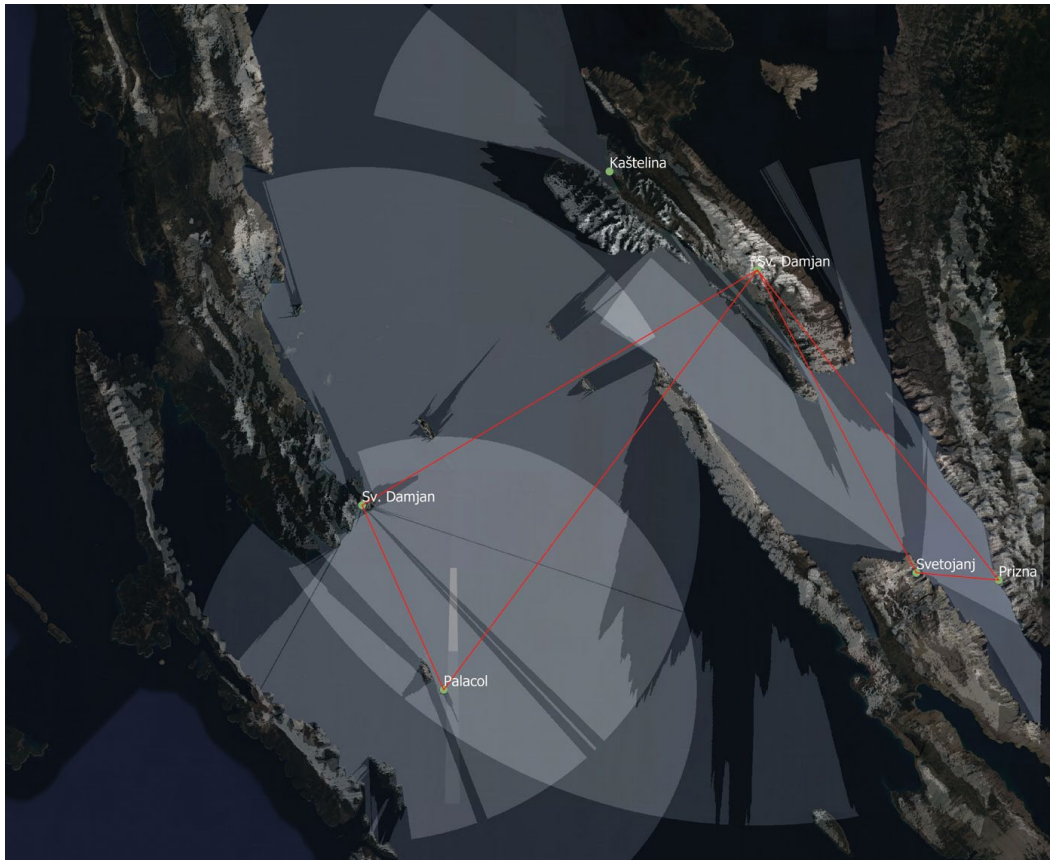

Sl. 5. Plovne rute i pristaništa na prostoru Kvarnera (rute prema Bully – Čaušević Bully 2012; kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

Međutim, Krk, kao i drugi kvarnerski otoci (Rab, Cres, Lošinj), zbog svoje geografske veličine, a i činjenice da svaki od njih praktički ima jedan ili više muncipija, pokazuju značajno različite obrasce naseljenosti te što je važnije – obrasce upravljanja prostorom. Drugim riječima, dok otoci zadarskog arhipelaga tvore jednu simbiotsku cjelinu s urbanim centrom na kopnu – Zadrom – svaki od kvarnerskih otoka je djelomično samodostatna teritorijalna i administrativna jedinica u čijim su središtima njihovi muncipiji (*Curicum* kao najveći na Krku, *Apsorus* na Cresu i *Arba* na Rabu), koji kasnije postaju i sjedišta biskupija. Ta će fundamentalna razlika uvjetovati različit razvitak krajolika kvarnerskih u odnosu na zadarske otoke, poglavito prilikom prelaska iz kasne antike u rani srednji vijek.

U kontekstu plovidbe kroz istočnojadransku obalu rijetko koji je prostor važan kao onaj kanala koji dijeli otočić Sveti Petar od otoka Ilovika, južno od Lošinja⁶⁶ (sl. 5). Naime, oba se otoka prikladno nalaze na samom ulazu iz tzv. vanjskog plovnog puta koji iz gornjeg Jadrana vodi prema unutarjerm, i račva se na sjever prema kvarnerskim urbanim centrima ili na jug prema Zadru. Svakako je značajno tu obratiti pažnju na moguće postojanje rimske vojne luke (*statio*) u okolici Apsorusa, na koju upućuje nalaz i tumačenje *stelle* Likeja Veja, centuriona liburne Locuste, koje

⁶⁶ Važnost tog prostora već je uočio Z. Brusića u kontekstu šire problematike plovidbom Kvarnerićem, dok se pojedinim lokalitetima u kontekstu plovidbe bavi Z. Serventi, vidi: Brusić 1980, str. 157–171; Serventi 2012, str. 401–412.

Sl. 6. GIS viewshed analiza prostora između Raba i Cresa (lokalitet Sv. Damjan na Cresu postavljen hipotetski s obzirom na to da utvrda nije potvrđena na lokaciji) (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

također jasno govori u prilog strateškoj važnosti otoka Cresa i Lošinja na plovnom putu koji povezuje gornji Jadran s ostalim dalmatinskim gradovima te vodi dalje na jugoistok.⁶⁷

Važnost kanala koji dijeli Ilovik i Sveti Petar, osobito u kontekstu inače za plovidbu izazovnog Kvarnerića, ogleda se u arheološkim lokalitetima dosad evidentiranim na oba otoka, a koji su, barem oni do sada identificirani, funkcionalno vezani uz plovidbu tim kanalom, ako ne za njegov nadzor onda svakako kao pristanište i sidrište, s obzirom na to da kanal sličnu važnost ima i u kontekstu suvremene plovidbe.⁶⁸ To je poglavito rimski rezidencijalno-gospodarski kompleks maritimnog karaktera koji zauzima praktički cijeli prostor malenog otočića Sveti Petar. Od kompleksa dosad je prepoznat *pars rustica* koji se nalazi neposredno uz morsku obalu (ostaci zidova i danas su vidljivi), a među kojima je najindikativniji pravokutni objekt s lezenama na vanjskom licu zidova tumačen kao *horreum*.⁶⁹ Objekt, iako vrlo vjerojatno sagrađen između 1. i 2. st., o čemu svjedoči nalaz nadgrobne stele koja spominje ime Gaja Kornelija, a koja je pronađena u kasnoantičkoj crkvi Svetog Andrije na susjednom Iloviku, nastavlja funkcionirati i tijekom kasne antike, kada se nedaleko od njega gradi crkva impozantnih dimenzija, datirana u 5. st.⁷⁰ Spomenuta

⁶⁷ Kurilić 2012, str. 117.

⁶⁸ Serventi 2012, str. 410–411.

⁶⁹ Bully – Čaušević-Bully 2012, str. 421.

⁷⁰ *Ibid.* Za analizu stele vidi: Kurilić – Serventi 2014, str. 219–247.

kasnoantička crkva svetog Andrije potencijalno je mogla biti vezana uz neki fortifikacijski ili nadzorni objekt na uzvisini indikativnog imena *Straža* u čijem se podnožju nalazi, a koji je sam po sebi strateški vrlo povoljna točka za nadzor plovidbe prema Orudi i Palacolu na sjeveru i Silbi, Olibu i Premudi na jugu.⁷¹ Daljnja će arheološka istraživanja moguće potvrditi ovu tezu.

Sama veličina kompleksa na otoku Sveti Petar, te iznimna važnost koju kanal koji odjeljuje dva otoka ima za plovidbu sjevernim dijelom Jadrana (kojim i danas prolazi brodska linija na relaciji Zadar – Pula), još jednom ukazuje na ranije uočene indikacije kompleksnih antičkih krajolika na važnim plovidbenim prolazima, kao i potencijalnu administrativnu prisutnost vezanu uz njih. Kao i kod primjera Tkona ili Kornata / Telašćice, nije riječ samo o izoliranim, individualnim objektima koji su izgrađeni isključivo radi nadzora već o čitavom organiziranom krajoliku s raznim objektima koji obnašaju različite funkcije, od kojih je nadzor i kontrola plovidbe mogla biti jedna. Navedeni slučaj Sveti Petar još je indikativniji za takva promišljanja, s obzirom na to da su *Cornellii*, prema analizi A. Kurilić i Z. Serventi, povezani s municipalnom aristokracijom Akvileje, što autorice povezuju s mogućim vlasništvom nad ovim iznimno strateški vrijednim posjedom.⁷² Smatramo da se moglo raditi i o upravitelju tog posjeda, koji je u tom slučaju bio poslan iz Akvileje kao najvažnijeg administrativnog centra na gornjem Jadranu u to doba.

Na prezentiranim primjerima poput otoka Ilovika i Sv. Petra, te prolaza Veli Ždrelac i prostora Telašćice, možemo stoga vidjeti, iako fragmentarne, tragove elaboriranih krajolika stvorenih u odnosu na plovidbene rute.

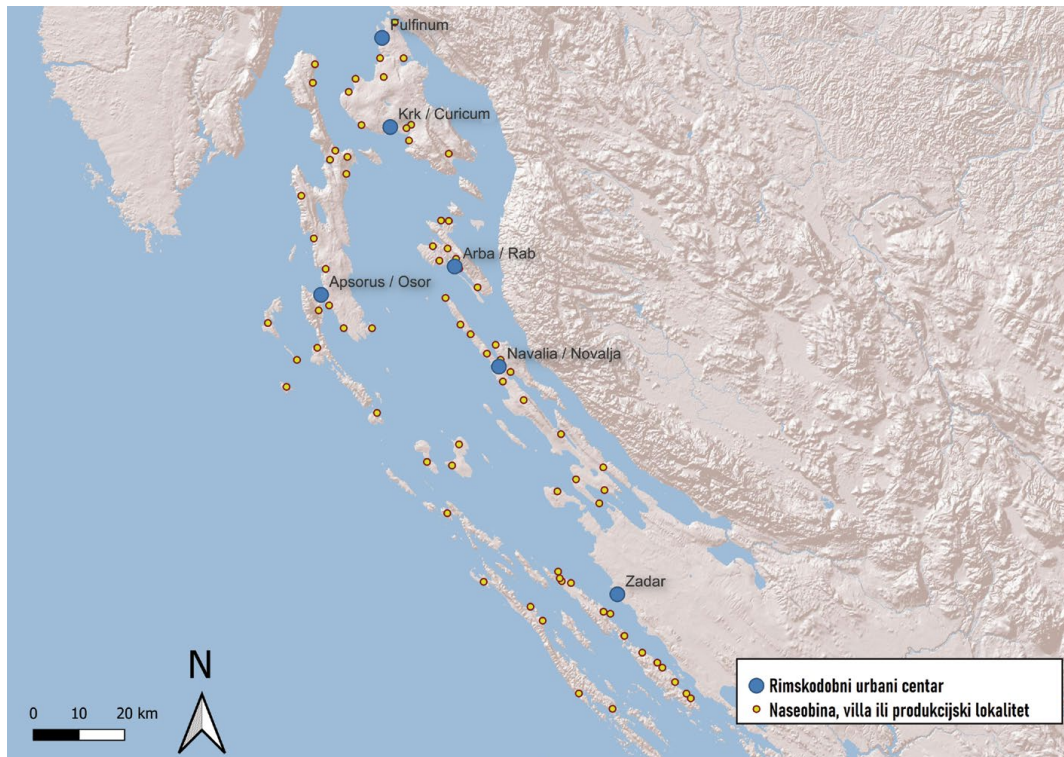
Ključan faktor za razvitak tih antičkih krajolika, čini se, bila je plovidba, tj. različiti zahtjevi koji iz nje proizlaze. To uključuje, ali ne mora biti ograničeno isključivo na njezinu kontrolu. Potencijalna funkcija nadzora plovidbe na većini je tipova lokaliteta teška za utvrđivanje korištenjem samo arheološki vidljivog materijala. Iznimka su, dakako, utvrde, no i one su, kako je ranije istaknuto i kako je sve prihvaćenije u novijoj historiografiji, obnašale različite funkcije te predstavljaju široku nasebinsku kategoriju koja ne smije biti funkcionalno reducirana na nadzor. Također, one, iako je to često arheološki najvidljivije, nisu bile izolirani antropogeni element u rimskim krajolicima, nego često i dio šire funkcionalne cjeline. U tom je kontekstu važno istaknuti da se na istočnojadranskom prostoru, pa tako i u ovdje predstavljenim primjerima poput Tkona na Pašmanu ili Torete na Kornatu, one često nalaze na prostorima koje su već bili naselili Rimljani (a često i raniji stanovnici), a njihova pojava isto tako često ne donosi negaciju ranijih nizinskih naseobina, već one nastavljaju zajedno funkcionirati u isto vrijeme.⁷³ Drugim riječima, iako su potrebna dodatna arheološka istraživanja za adekvatnu valorizaciju takvih kompleksnih krajobraznih promjena, postoje uvjerljive naznake da su u slučaju lokaliteta poput Tkona na Pašmanu, fortifikacije bile samo kasnoantičke adicije na već razvijeni i organizirani antički pejzaž, a ne njegova negacija. Kako je i ranije napominjano, naknadno dodavanje fortifikacija na već postojeće značajne lokalitete, čije spomene možemo pronaći i u kasnijim izvorima poput *DAI-a*, smještene na značajnim plovidbenim rutama, tada retroaktivno ukazuje na to da je djelomična motivacija iza njihova zaposjedanja i korištenja i ranije bila pogodna pozicija, s obzirom na to da kasna antika, koliko je poznato, ne donosi promjene u načinu i rutama plovidbe.

Ti prostori ne smiju biti reducirani isključivo na nadzornu funkciju, baš kao ni kasnije kasnoantičke utvrde. Na njima pronalazimo razne proizvodne komplekse, mjesta za skladištenje robe i

⁷¹ Starac 2009, str. 434.

⁷² Kurilić – Serventi 2014, str. 241.

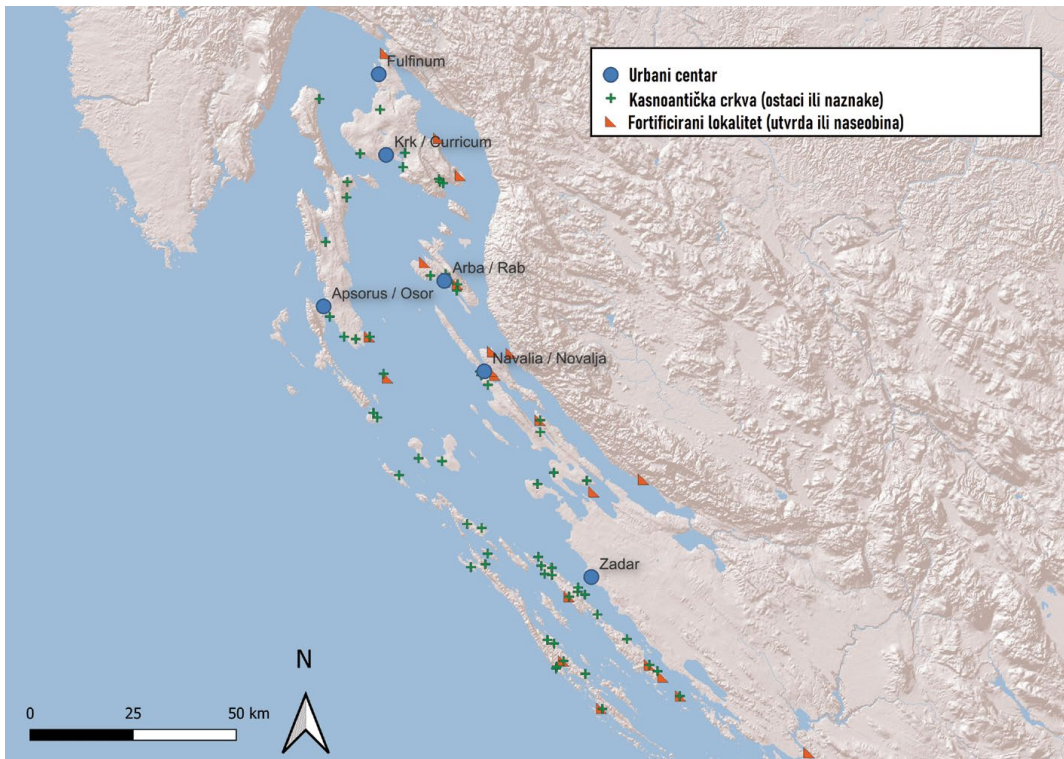
⁷³ Vidi npr. Zeman 2014, str. 280 za primjere s otoka Šolte i Brača. Vidi širu raspravu u Lovrić – Krleža – Gračanin 2024.

Sl. 7. Topografija rimskodobnih lokaliteta (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

ostalu prigodnu infrastrukturu, a neki od njih poput prostora Tkona potencijalno su sadržavali i naseobine s kontinuitetom dužim od rimske prisutnosti na tom prostoru. Nedostatak arheoloških istraživanja zakida nas za potpuno shvaćanje pravog razmjera tih naseobina kako u prostornom, tako i funkcionalnom smislu, no činjenica da se na otocima indikacije kompleksnijih antičkih krajolika s kontinuitetom do kraja kasne antike, a povremeno i duže, uočavaju mahom na strateški najvažnijim, najneizbježnijim točkama plovidbe istočnim Jadranom, bilo to u kontekstu plovidbe na kraćim relacijama (kao što je to slučaj putovanja od Zadra do nekog od otoka njegova arhipelaga s proizvodnim pogonima) ili na dužim, međuregionalnim (kao što je to slučaj s prostorom Ilovika i Sv. Petra) ne može se ignorirati te treba služiti kao „ključ“ za daljnje interpretacije trenutno slabo shvaćenog otočnog krajolika antičkog Jadrana.

Daljnje potvrde o prioritetnim plovidbenim putevima stoga možemo tražiti identifikacijom njihova dugog trajanja, no prijelaz prema ranom srednjem vijeku donosi dodatne izazove po pitanju dostupnosti materijala za analizu – što je potencijalni trag sam po sebi. Tijekom razdoblja prijelaza iz kasne antike u rani srednji vijek socio-ekonomski uvjeti i vezani politički faktori izgledno su ostavili svoj trag u obliku napuštanja i/ili neodržavanja značajnog segmenta postojeće infrastrukture. Promjene su jasno vidljive komparativnom analizom arheološke topografije različitih razdoblja. Kao što se i vidi iz slikovnih priloga, kasnoantički lokaliteti (uglavnom sakralni) (sl. 8) jasno prate već postojeći uzorak antičkih rezidencijalno-gospodarskih sklopova te ostalih građevina koje zbog nedostatka arheoloških istraživanja ne možemo precizno identificirati (sl. 7). Za usporedbu, topografija arheoloških lokaliteta ranog srednjeg vijeka (opet ponajprije zastupljenih uglavnom preko sakralne gradnje) upućuje na znatnu redukciju u korištenju prostora te pogotovo u novoj graditeljskoj aktivnosti (sl. 9). To je posebno jasno u slučaju zadarskog arhipelaga u koje-

Sl. 8. Topografija sakralnih i fortifikacijskih objekata u kasnoantičkom razdoblju (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

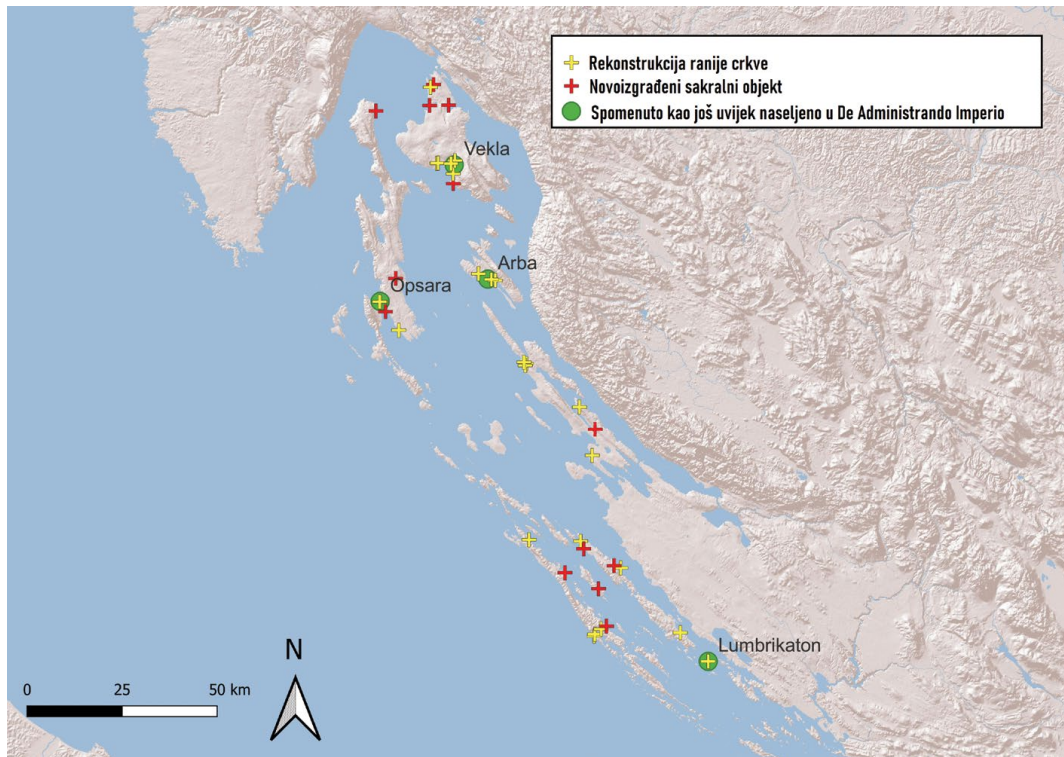
mu samo najvažniji od lokaliteta pokazuju znakove kontinuiteta u njihovu korištenju. Manji te udaljeniji otoci poput Silbe, Oliba i Premude još uvijek nemaju identificiran ranosrednjovjekovni horizont, a indikativna je i njihova predominantna slavenska toponimija u odnosu na onu roman-sku Ugljana i Pašmana.⁷⁴ Vraćajući se još jednom na Konstantina Porfirogeneta, njegove navode o otocima (osim Vrgade) kao napuštenima ne treba uzeti doslovno, s obzirom na ekonomsku važnost zadarskih otoka za funkcioniranje Zadra, pogotovo u teškim uvjetima ranog srednjeg vijeka.⁷⁵ Potencijalna preuveličavanja bizantskog cara svejedno ne oduzimaju od materijalne realnosti horizonta ranog srednjeg vijeka koji pokazuje značajne redukcije u odnosu na ranija razdoblja.

Indikativno je stoga da jedini otok zadarskog arhipelaga koji car spominje kao još uvijek naseljen jest Vrgada, tj. njegov *Lumbrikaton*.⁷⁶ Vrgada sa svojim malim teritorijem ne ostavlja mogućnost za raspravljanje na koju se točno naseobinu car na njemu mogao referirati. Kasnoantička utvrda Gradina, nažalost, nije detaljno arheološki istražena, tako da ne možemo na temelju manjih nalaza utvrditi precizan kontinuitet korištenja, međutim, nekoliko ključnih podataka o otoku otvara prostor za postavljanje hipoteze o transformaciji kasnoantičke utvrde, posebno u kontekstu komparacije s drugim lokalitetima tog tipa na širem prostoru. Ranosrednjovjekovna adaptacija crkve sv. Andrije u njezinu podnožju tako npr. indicira daljnju naseljenost tog malog otoka, a pisani

⁷⁴ Klaić – Petricioli 1976, str. 58–59, vidi i Skok 1950.

⁷⁵ Tijekom tzv. „mračnih stoljeća“ 7. i 8. Zadar, čini se, zadržava svoj urbani identitet i regionalnu važnost, vidi: Ančić 2014, str. 74–75; Vedriš 2021, str. 133–172. Klaić i Petricioli (1976, str. 65) nazivaju otoke zadarskog arhipelaga glavnom snagom srednjovjekovnog Zadra kojima je nadoknađivao siromaštvo u zemlji na kopnu.

⁷⁶ *DAI*, str. 73.

Sl. 9. Topografija ranosrednjovjekovnih lokaliteta (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

izvori 10. i 11. st. koji se referiraju na stanovnike te na *castrum* na otoku upućuju, ako ne na kontinuitet same utvrde, onda barem na njezinu postepenu transformaciju u naseobinu u općenitijem smislu.⁷⁷ Porfirogenetov spomen Vrgade kao još uvijek naseljene najbolje govori u prilog ranijoj tezi o administrativnoj prisutnosti / formalnoj organizaciji naseobina iz njegova popisa s obzirom na to da se u slučaju Vrgade preko pisanih izvora, za razliku od ostalih otoka, mogu uočiti naznake dužeg administrativnog kontinuiteta naselja u pitanju. Iako sigurno ne jedina, Čuh / Telašćica i Tkon su mogla biti najvažnija naselja Dugog otoka i Pašmana, koja su se koristila i tijekom kasne antike, ali se nakon toga, barem to čini administracija, napuštaju kao formalne naseobine, iako se prostor nastavlja koristiti. Vrgada je, s druge strane, malen otok, sa zanemarivim gospodarskim potencijalom, svojom lokacijom na ulazu u Pašmanski kanal ona ostaje od iznimne strateške važnosti za kontrolu plovidbe te ostaje u određenoj razini pod kontrolom Carstva čak i prilikom razdoblja redukcije njegove formalno-administrativne prisutnosti na Jadranu. Porfirogenetova lista *eremokastra* tako možda predstavlja upravo niz lokacija (vjerojatno najvažnijih na otocima) koje su u antici i kasnoj antici sadržavale neki oblik administrativnog prisustva te koje su, vjerojatno tijekom 7. st., napuštene, ne nužno u doslovnom, već u upravno-formalnom smislu.

Velik broj zasigurno značajnih antičkih lokaliteta nije imao kontinuitet u ranom srednjem vijeku. Indikativan je primjer otoka Ilovika i Svetog Petra čija je važnost ranije naglašena, a zasad nisu

⁷⁷ U ispravi iz 1095./6. godine prior Drago iz Zadra (Rački, *Doc.*, 175) daje samostanu prihode iz ribarstva i soli s otoka Vrgade na kojemu se referira na *Castro Lubricata*, a stoljeće ranije Ivan Đakon *Levigrade insulae colones* koji izlaze u susret mletačkom duždu (Ivan Đakon, *Cronaca Veneziana*, 16, objavljeno u: Monticolo 1890, str. 158). Sama činjenica da Petar Orseolo II. uopće dolazi na otok, govori o tome da je postojalo nekakvo formalno naselje na njemu – takve navode o drugim otocima zadarskog arhipelaga ne može se pronaći u izvorima tog doba.

pronađeni bilo kakvi dokazi nastavka funkcioniranja maritimnog kompleksa prije osnutka benediktinskog samostana na Svetom Petru u 11. st.⁷⁸ Također, fortificirani lokaliteti poput Korintije i naseobine Bosara, isto kao i Šila i Svetog Marka na Krku, Kašteline te Kuzme i Damjana na Rabu samo su neki od onih koji ne pokazuju tragove funkcioniranja tijekom ranog srednjeg vijeka, što ne isključuje mogućnost njihova sporadičnog naseljavanja. To je konzistentno s analizama fortificiranih lokaliteta na širem prostoru koji mahom ukazuju na svojevrsno napuštanje krajem 6. ili u 7. st.⁷⁹

Većina lokaliteta na obrađenom teritoriju nije arheološki istražena, što još jednom onemogućava preciznu dataciju napuštanja sklopova, no samo to što znamo da na lokalitetima poput Čokovca na Pašmanu ili Svetog Mihovila na Ugljanu u srednjem vijeku nastaju benediktinski samostani jasno ukazuje da izvorne utvrde na tim lokalitetima više nisu bile u funkciji – što ipak ne isključuje njihovo korištenje u jednostavnijem, lokalnom kontekstu prije izgradnje samostana. Takva situacija na terenu kombinirana s naizgled pretjeranom katastrofičnošću navoda iznesenih u *DAI-u*, trebala bi se vezati uz proces određenog administrativnog napuštanja niza lokaliteta na istočnom Jadranu. Jedno od objašnjenja tako jest teza o povlačenju bizantske civilne i vojne uprave iz Dalmacije oko 620. godine, kada se ograničena državna kontrola reducira samo na strateški bitne punktove (ili one od iznimnog ekonomskog značaja) na plovnim putevima.⁸⁰ U tom se kontekstu možda treba i tumačiti nalaz pečata notara Pardosa s lokaliteta Martinščica na južnoj strani poluotoka Punta Križa na Cresu uz Lošinjski kanal, nekih 9 kilometara zračne linije od Osora, datiran u prvu polovicu 8. st.⁸¹ Nalaz takvog pečata potencijalno ukazuje na to da je Osor (s okolicom) dio određene komunikacijske mreže carske administracije te onda posljedično i na njegovo zadržavanje strateške važnosti i u vrijeme povlačenja bizantske civilne i vojne uprave iz mnogih dalmatinskih centara.

Nova istraživanja pokazuju da su tzv. „mračna stoljeća“ 7. i 8. bila u najboljem slučaju stoljeća ekonomske stagnacije, što se moguće može tumačiti i kao rezultat posljedica koje je donio raspad *annona* sustava tijekom 5. st.⁸² Vjeruje se da je raspad tog sustava imao veze s općenitim smanjenjem raspona međuregionalne trgovine s obzirom na to da je ona uvelike ovisila o *annona* mreži, a tome je doprinijela i općenita politička nestabilnost na zapadu Carstva. Istočni Jadran koji je nekada bio žila kucavica i integralni dio Carstva tijekom 7. i 8. st. postaje kontaktna periferija te nema potrebe za održavanjem nekad mnogo ekstenzivnije infrastrukture.⁸³ Porfirogenetovi „napušteni otoci“ te kompleksi poput onog na Svetom Petru tako su možda bili „žrtve“ tih dalekosežnih procesa.

⁷⁸ Bully – Čaušević-Bully 2012, str. 414–415.

⁷⁹ Vidi npr. pregled problematike na prostoru južnoslavenskih zemalja u Bulić 2013.

⁸⁰ Vidi npr. Džino 2018, str. 160–161; Džino 2021, str. 197.

⁸¹ Čaušević-Bully *et al.* 2018, str. 15.

⁸² Od mnogobrojne literature o temi ekonomskog rasta zadnje četvrtine 8. te 9. st. izdvajamo seminalne monografije Michaela McCormicka (2001, str. 573–613, 778–798) te Chrisa Wickhama (2005, str. 693–831). Jadranskim prostorom u kontekstu tih promjena bavili su se, između ostalih, Danijel Džino (2018, str. 155–173) i Neven Budak (2018, str. 174–191).

⁸³ Džino 2018, str. 155–156.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Jedno od centralnih, no još uvijek nedovoljno istraženih pitanja antičkih i srednjovjekovnih krajolika jest pitanje pokretača iza njihove organizacije. Problematika se generalno dijeli na dva pristupa – *top down* i *bottom up*.⁸⁴ Riječ je o kompleksnoj problematici koja se ne može izražavati binarno, s obzirom na to da krajolik nikada nije jednom napravljen i dovršen, već se konstantno mijenja u dijalogu s već postojećim.⁸⁵

Slučaj istočnog Jadrana tako nam donosi potencijalni primjer svojevrsne redukcije u hijerarhiji glavnih pokretača organizacije krajolika. Promjena je daleko od skoka s jedne na drugu krajnost predstavljenih pristupa problemu, tj. skoka od državno organiziranog (*top down*) na onaj izgrađen od ruralnih seoskih zajednica (*bottom up*), no prelaskom prema ranosrednjovjekovnom razdoblju može se uočiti naglasak na funkcioniranju unutar lokalnog konteksta individualnih urbanih centara. Kako je već istaknuto, istočni je Jadran u antici integralni dio Carstva te izrazito važna, a u kasnoj antici *de facto* neizbježna prometnica. Način na koji je krajolik bio organiziran bio je jasna refleksija uloge tog prostora u kontekstu šireg Rimskog Carstva. Stvoren je tako svojevrsni elaborirani sustav nadzora pomorskog prometa, ali i druge, za ugodnu i sigurnu plovidbu, potrebne infrastrukture. O popularnosti plovidbe govore ostaci brodoloma i pristaništa, ali i prisutnost velikih kompleksa s različitim funkcijama i namjenama pozicioniranih na ključnim prolazima u jadranskoj plovidbi, koji jasno upućuju na interes k dugoročnom očuvanju uvjeta za sigurnu i kontroliranu plovidbu – osobito onu međuregionalnu. Plovidba, a posebno međuregionalna, stoga je bila od šireg ekonomskog i političkog značaja za prostor te je bila jedan od glavnih faktora koji je stajao iza koncipiranja otočnog i priobalnog krajolika. Iako je materija trenutno ograničena, čini se da takav pristup stoji u suprotnosti s ranosrednjovjekovnim krajolikom zadarskog i kvarnerskog prostora gdje se pod novim političkim i ekonomskim uvjetima naglasak stavlja ponajprije na simbiotski odnos urbanog centra i njegove okolice, tj. ruralnog krajolika koji ga okružuje.

Zadarski arhipelag tu predstavlja posebno zanimljivu te informativniju studiju slučaja. Iako su otoci „oduvijek“ bili usko vezani uz sam Zadar i ovisili o njemu, do ranog srednjeg vijeka oni postaju, kako su to istaknuli Klaić i Petricioli, „njegova glavna snaga“.⁸⁶ Indikativno je u tom kontekstu obratiti pozornost na lokacije na kojima je kontinuitet korištenja (nažalost identificiran ponajprije na temelju građevinske djelatnosti i sporadičnih pisanih izvora) najjasniji. Uz Zadru najbliže otoke Ugljan (posebno sjeverna polovica otoka) i Pašman, ističu se mjesta od iznimne strateške važnosti poput Vrgade (očito je, i očekivano, da se i u ranom srednjem vijeku stavlja prioritet na rutu uz obalu – ona koja je i u kasnoj antici bila mahom zaštićena utverdama te koju je indirektno spomenuo Anonim iz Ravene) te ona s najvećim gospodarskim potencijalom – posebno prostor Telašćice. Kako je istaknuto, manji, udaljeni otoci poput niza Olib – Silba – Premuda u uvjetima veće izoliranosti tijekom ranog srednjeg vijeka zbog niskog gospodarskog potencijala ne pokazuju kontinuitet ranije infrastrukture koja je zasigurno bila vezana i uz plovidbu kroz prostor te će kasnije u srednjem vijeku biti u komunalnom vlasništvu i iznajmljivati se za potrebu ispaše stoke.⁸⁷

Rastuća uloga i važnost urbanih centara kao glavnog faktora u organizaciji ruralnog krajolika jasnije je vidljiva na primjeru kvarnerskih otoka. Njihovi urbani centri, a ujedno i centri biskupija

⁸⁴ Vidi ukratko u: Chavarría Arnau 2015, str. 14.

⁸⁵ Vidi npr. Ingold 1993, str. 152–174.

⁸⁶ Vidi bilješku 70.

⁸⁷ Juran 2010, str. 222–223.

preuzimaju glavnu ulogu u organizaciji i eksploataciji otočnog prostora, s obzirom na to da su u socio-ekonomskim uvjetima 7. i 8. st. postali najviše instance administrativnog i religijskog života tog prostora. Napuštanje punog ekonomskog potencijala pojedinih kompleksa s naznačenom većom gospodarskom djelatnošću, poput Martinšćice na Cresu, Cickina na Krku, Kašteline na Rabu, Bosara na Krku (s evidentiranom proizvodnjom stakla⁸⁸), govori u prilog tezama o ekonomskoj stagnaciji tzv. „mračnih stoljeća“. Izvorno funkcioniranje tih sklopova tijekom antike i kasne antike s njihovom ekstenzivnijom proizvodnjom bilo je povezano uz šire etablirane mreže trgovine i transporta proizvoda, koje više nisu postojale u novoj realnosti. Oni sklopovi koji se ne napuštaju uglavnom se u razdoblju ranog srednjeg vijeka koriste u značajno smanjenom opsegu uz negaciju i propadanje pojedine infrastrukture koja je bila namijenjena gospodarskoj djelatnosti, kao što je to slučaj s Cickinima i Martinšćicom.⁸⁹

Projekti većeg razmjera (s jasnijim *top down* modalitetom) poput izgradnji više fortifikacijskih objekata ili elaboriranih kompleksa s različitim oblicima ekonomske djelatnosti više se ne mogu identificirati. Sama je plovidba po svemu sudeći još uvijek bazirana na davno ustaljenim rutama, ali prestaje biti faktor sveobuhvatnijeg prostornog planiranja „odozgo“, tj. od viših instanci, u ovom slučaju Bizantskog Carstva. Razlog tome može biti s jedne strane nepostojanje potrebe za održavanjem infrastrukture namijenjene međuregionalnoj plovidbi, a s druge strane i nedostatak sredstava. Iako se u radu stavljao naglasak na aspekte potencijalnog *top down* planiranja krajolika u odnosu na plovidbene rute, uz praćenje dugog trajanja lokaliteta koji pokazuju naznake većih krajobraznih intervencija koje bi zahtijevale državnu investiciju, kao i identifikacije potencijalne administrativne prisutnosti na istim lokalitetima korištenjem navoda iz djela *De Administrando Imperio*, postojao je kompleksan niz pokretača promjena u krajoliku. Navedene promjene „mračnih stoljeća“ neosporivo su utjecale i na modalitet i razmjer u kojemu privatni vlasnik može utjecati na transformaciju krajolika, a i sam se odnos privatnog i javnog u rimskoj ekonomiji ne treba promišljati uvijek nužno u dihotomijskim okvirima.⁹⁰ Kraj je antike donio, da se parafrazira Enrica Zaninija, tj. Hordena i Purcella čiji teorijski okvir preuzima, promjenu od fokusa s „makro-ekonomija“ Carstva i njegovih ekonomskih mreža na izoliranije, lokalnije „mikro-ekologije“.⁹¹ Način na koji su krajolici formirani refleksija su zahtjeva koji proizlaze iz te promjene.

Zaključno, iako se plovni putevi još uvijek koriste, u ranom srednjem vijeku, odnosno tijekom 7. i 8. st., događa se svojevrsni prekid u kontinuitetu započetom u rimskom razdoblju. Iako su zadnja četvrtina 8. te početak 9. st. donijeli svojevrsni ekonomski opravak na prostoru čitavog Mediterana, pa time i na istočnom Jadranu⁹², a samim time i doveli do porasta pomorskog prometa, njegov utjecaj na organizaciju istočnojadranskog krajolika više neće biti vidljiv onako kako je to bilo tijekom antike i kasne antike, a širi oporavak u smislu graditeljske aktivnosti i investicija u reprezentativnu arhitekturu bit će vidljiv tek od 11. st. nadalje. Nedostatak razvijenije državne administracije zasigurno je bio jedan od faktora koji su doprinijeli nastanku te situacije.

⁸⁸ Šiljeg 2007, str. 84–85.

⁸⁹ Horizont ranog srednjeg vijeka na Cickinima pokazuje prisutnost neke manje zajednice tzv. skvotera koja koristi kasnoantičku crkvu i rezidencijalno-proizvodni kompleks u znatno reduciranim formatu, vidi: Starac 2004, str. 220–221. Na Martinšćici se rezidencijalno-proizvodni kompleks napušta, a kasnoantička se crkva uz pregradnje koristi za stambene potrebe neke manje zajednice vidi: Čaušević-Bully *et al.* 2021, str. 30–44.

⁹⁰ Vidi npr. Kehoe 2015.

⁹¹ Zanini (2019, str. 140) okvir koristi na primjeru Krete u kasnoj antici i srednjem vijeku. Za više o konceptima vidi Horden – Purcell 2000, str. 96–101.

⁹² Budak 2018, str. 174–191.

Brojna su istraživanja prenaplaćavala utjecaj kasne antike, a posebno Justinijana na organizaciju plovidbe istočnim Jadranom.⁹³ Kroz rad je argumentirano da postoje značajne indikacije da je već najraniji rimski krajolik zadarskog i kvarnerskog arhipelaga bio organiziran s kontrolom plovidbe kao jednim od ključnih prioriteta. Takozvani fenomen kastrizacije po svemu sudeći nije donio radikalne promjene u organizaciji krajolika, niti je nastao kao odgovor na promjene u obrascima plovidbe, već predstavlja nadogradnju već postojeće infrastrukture radi njezine modernizacije, posebno u novim uvjetima veće generalne nesigurnosti, služeći kao jasan odraz kontinuiteta njezine uporabe – posebno u slučaju ruta uz samu obalu. Tek je redukcija međuregionalne trgovine u kombinaciji s administrativnim napuštanjem i ekonomskim problemima 7. i 8. st. učinila daljnje održavanje te infrastrukture nepotrebnim. Nove prilike možda nisu jezgrovito promijenile plovidbu zadarskim i kvarnerskim arhipelagom, ali zato jesu krajolike kroz koje se plovilo.

POPIS IZVORA

- DAI Konstantin Porfirogenet, *De Administrando Imperio. O upravljanju carstvom* (prijevod Nikola pl. Tomašić), Zagreb 2003.
- Ps. Scyl. Scylacis, ut fertur, *Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Lybiae*, u: *Fontes / Izvori, A) "Scriptores / Pesci"*, revizija izbora, izvornika i prijevod B. Kuntić-Makvić, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003, 398–399.
- Plinije Stariji, *Naturalis Historia* Cai Plinii Secundi *Naturalis historia*, u: *Fontes / Izvori, A) "Scriptores / Pesci"*, revizija izbora, izvornika i prijevod B. Kuntić-Makvić, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003, 418–423.
- Rački, *Doc.* Franjo Rački, *Documenta historiae Croaticae periodum antiaquam illustrantia*, Zagreb 1877.
- Ivan Đakon, *Cronaca Veneziana* Giovanni Dacono, *Cronaca Veneziana*, u: G. Monticolo (ur.), *Cronache Veneziane Antichissime I*, Rim 1890.

LITERATURA

- Ančić 2014 M. Ančić, „Church with incomplete biography“, u: D. Džino – K. Parry (ur.), *Byzantium, Its Neighbours and Its Cultures*, Leiden – Boston 2014, 71–88.
- Badurina 1992 A. Badurina, „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih otoka“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16, Zagreb 1992, 7–9.
- Baraka Perica – Maletić 2023 J. Baraka Perica – B. Maletić, „Issues related to the transformation of Late Antique fortresses on the east coast of the Adriatic sea: the example of the Benedictine monastery of Sts. Cosmas and Damian located on the hill Čokovac, on the island of Pašman“, u: I. Borzić – E. Cirelli – K. Jelinčić Vučković – A. Konestra – I. Ožanić Roguljić (ur.),

⁹³ Vidi Lovrić – Krleža – Gračanin 2024. Još je početkom 21. st. Miroslav Katić (2003) uputio na tu problematiku u svom seminalnom radu.

- TRADE – *Transformations of Adriatic Europe (2nd – 9th Centuries AD)*, Oxford 2023, 134–143.
- Batović 1987 Š. Batović, „Otok Pašman u prapovijesti“, u: V. Ćosić (ur.), *Pašmanski zbornik*, Zadar – Biograd, 1987, 26–73.
- Begović – Schrunck 2012 V. Begović – I. Schrunck, „The Role of Maritime Villas in Seafaring in the Adriatic“, *Histria Antiqua* 21, Zagreb 2012, 327–344.
- Bulić 2013 D. Bulić, „The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the SouthSlavic Principalities, and Their Re-occupation“ u: S. Rudić (ur.), *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, Beograd 2013, 137–233.
- Bully – Čaušević-Bully 2012 S. Bully – M. Čaušević-Bully, „Saint-Pierre d’Ilovik Une station maritime majeure du nord de l’Adriatique, de l’Antiquité au Moyen-Âge“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 413–426.
- Brusić 1974 Z. Brusić, „Rezultati podmorskih istraživanja u zadarskom arhipelagu“, u: V. Uranija (ur.), *Zadarsko otočje: zbornik*, Zadar 1974, 65–78.
- Brusić 1980 Z. Brusić, „Neki problemi plovidbe Kvarnerićem“, u: M. Kaličić (ur.), *Pomorstvo Lošinja i Cresa*, Mali Lošinj 1980, 157–171.
- Brusić 1993 Z. Brusić, „Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 223–236.
- Brusić 1999 Z. Brusić, „Uspostava hrvatske kontrole nad plovnim putom uz istočnu obalu Jadrana“, u: M. Jurković – T. Lukšić (ur.), *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1999, 145–150.
- Budak 2018 N. Budak, „One more Renaissance? Dalmatia and the revival of the European economy“, u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London – New York 2018, 174–191.
- Čače 1994 S. Čače, „Plinije o otocima Južne Liburnije“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 34, Zadar 1994, 11–46.
- Čače 1999 S. Čače, „Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske“, *Folia onomastica Croatica* 8, Zagreb 1999, 45–66.
- Čače 2005 S. Čače, „Najstarija naseljenost otoka Vrgade i prvi spomen njegova imena“, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar 2009, 61–68.
- Cambi 2013 N. Cambi, „Herkul na Braču“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, XXIV/1-2, 2013, 4–19.
- Čaušević-Bully *et al.* 2018 M. Čaušević-Bully – S. Bully – P. Urbanová – P. Chevalier – V. Prigent, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l’archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2017: Martinšćica (île de Cres)“, *Chronique des activités archéologiques de l’École française de Rome [online]*, Balkans, Rim 2018. URL: <http://journals.openedition.org/cefr/2205>; DOI: <https://doi.org/10.4000/cefr.2205> (posjećeno 2. 9. 2023.)

- Čaušević-Bully *et al.* 2021 M. Čaušević-Bully – S. Bully – A. Delliste – S. Lefebvre – C. Mureau, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l’archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2019: Martinšćica (île de Cres) [notice archéologique]“, *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l’étranger [online]*, Balkans, Rim 2021. URL: <http://journals.openedition.org/baefe/1971>; DOI: <https://doi.org/10.4000/baefe.1971> (posjećeno 1. 9. 2023).
- Chavarría Arnau 2015 A. Chavarría Arnau, „Detecting and understanding historic landscapes: approaches, methods and beneficiaries“ u: A. Chavarría Arnau – A. Reynolds (ur.), *Detecting and understanding landscape transformations*, Mantova 2015, 7–18.
- Ciglencečki 2023 S. Ciglencečki, *Between Ravenna and Constantinople. Rethinking Late Antique Settlement Patterns*, Ljubljana 2023.
- Duncan-Jones 1976 R. P. Duncan-Jones, „Some Configurations of Landholding in the Roman Empire“, u: M. I. Finley (ur.), *Studies in Roman Property*, Cambridge 1976, 7–34.
- Džino 2018 D. Džino, „Post-Roman Dalmatia. Collapse and regeneration of a complex social system“, u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London – New York 2018, 155–173.
- Džino 2021 D. Džino, *From Justinian to Branimir*, London – New York 2021.
- Fabijanić 2023 T. Fabijanić, „U potrazi za crkvom Sv. Aleksandra: istraživanje lokaliteta Tkon – Poljane“, *In situ: godišnjak Odjela za arheologiju* 2(1), Zadar 2023, 185–192.
- Fabijanić – Radić Rossi – Mendušić 2012 T. Fabijanić – I. Radić Rossi – M. Mendušić, „Dokumentiranje postojećega stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu“, *Histria Antiqua* 21, Zagreb 2012, 401–412.
- Ginalis *et al.* 2019 A. Ginalis – D. Heher – A. Külzer – J. Preiser-Kapeller – G. Simeonov, *Harbours and Landing Places on the Balkan Coasts of the Byzantine Empire (4th to 12th Centuries)*, u: L. Werther – H. Müller – M. Foucher (ed.), *European Harbour Data Repository*, vol. 04, Jena 2019. DOI: <https://doi.org/10.22032/dbt.38384> (pdf)
- Glicksman 2007 K. Glicksman, „Olive and vine cultivation in the Roman province of Dalmatia“, *Histria Antiqua* 15, Zagreb 2007, 43–55.
- Goldstein 1992 I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.
- Goldstein 2005 I. Goldstein, „Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog Carstva protiv Ostrogota 535. – 555. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37/1, Zagreb 2005, 23–34.
- Gutiérrez Garcia-Moreno 2012 A. Gutiérrez Garcia-Moreno, „Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia, Spain)“ u: A. Gutiérrez Garcia-Moreno – P. Lapuente – I. Rodà (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona 2012, 665–679.
- Gunjača 1986 Z. Gunjača, „Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima“, *Materijali* 22, Novi Sad 1986, 124–136.

- Hilje 2006 E. Hilje, „Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pašmanu“, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Pašmana*, Zadar 2006, 63–86.
- Hirt 2010 A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford 2010.
- Hirt 2015 A. M. Hirt, „Centurions, Quarries, and the Emperor“, u: P. Erdkamp – K. Verboven – A. Zuiderhoek (ur.), *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford 2015, 289–314.
- Horden – Purcell 2000 P. Horden – N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Hoboken 2000.
- Ingold 1993 T. Ingold, „The Temporality of the Landscape“, *World Archaeology* 25/2, Oxfordshire 1993, 152–174.
- Juran 2010 K. Juran, „Otoci Ist i Škarda u srednjem i ranom novom vijeku – pristup istraživanju i nove spoznaje“, u: J. Faričić (ur.), *Otoci Ist i Škarda*, Zadar 2010, 221–250.
- Katić 2003 M. Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“, *Opvscvla archaeologica* 27, Zagreb 2003, 523–528.
- Kehoe 2013 D. Kehoe, „The State and Production in the Roman Agrarian Economy“, u: A. Bowman – A. Wilson (ur.), *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production*, Cambridge 2013, 33–54.
- Kehoe 2015 D. Kehoe, „Property Rights over Land and Economic Growth in the Roman Empire“, u: *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford 2015, 88–106.
- Klaić – Petricioli 1976 N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976.
- Kopáčková 2020 J. Kopáčková, „Local Production of Olive Oil and Wine in Roman Dalmatia (1st–7th Century AD) – An Overview of the Current State of Research“, *Arheološki radovi i rasprave* 19, Zagreb 2020, 163–184.
- Kozličić 1990 M. Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990.
- Kozličić 2012 M. Kozličić, „Adriatic Sea Routes from the Antiquity to the Early Modern Age“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 13–20.
- Križman, 1979 M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri. Izbor iz dijela*, Pula – Rijeka 1979.
- Krnić – Lovrić 2022 A. Krnić – F. Lovrić, „Contribution à l'étude des systèmes de fortification et de signalisation tardo-antiques sur le territoire littoral et insulaire de la Dalmatie septentrionale à l'aide d'un SIG“, *Dialogues d'histoire ancienne* 48, Besançon 2022, 267–302.
- Kurilić 1994 A. Kurilić, „Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36, Zadar 1994, 191–246.
- Kurilić 2012 A. Kurilić, „Roman Naval Bases at the Eastern Adriatic“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 113–122.
- Kurilić – Serventi 2014 A. Kurilić – Z. Serventi, „Natpis Gaja Kornelija s Ilovika i Cornelii u Liburniji“, *Opvscvla archaeologica* 37/38 (1), Zagreb 2014, 219–247.

- Lončar 2007 M. Lončar, „Porfirogenetovo dalmatinsko otočje i pitanje otoka Ugljana“, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Ugljana*, Zadar 2007, 57–73.
- Lovrić 2022 F. Lovrić, „The Problem of Continuities and Discontinuities in Roman and Post-Roman “Rural” Contexts: The Case of Muline Site on the Island of Ugljan (Croatia)“, *Hortus Artium Medievalium* 28, Zagreb – Motovun 2022, 38–55.
- Lovrić – Krleža – Gračanin 2024 F. Lovrić – P. Krleža – H. Gračanin, „Early Byzantine Fortifications in the Eastern Adriatic: State of the Research“, u: I. Basić – I. Josipović – M. Jurković (ur.), *FORTUNATUS LIGO: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ante Miloševića*, Split – Zadar – Zagreb – Motovun 2024, 159–182.
- Lo Cascio 2008 E. Lo Cascio, „The early Roman empire: The state and the economy“ u: W. Scheidel – I. Morris – R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge 2008, 619–647.
- Lo Cascio 2015 E. Lo Cascio, „The Imperial Property and its Development“ u: P. Erdkamp – K. Verboven – A. Zuiderhoek (ur.), *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford 2015, 62–70.
- Maršić 2007 D. Maršić, „Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira“, *Archaeologia Adriatica* 1, Zadar 2007, 111–128.
- McCormick 2001 M. McCormick, *Origins of the European Economy*, Cambridge 2001.
- Miholjek 2012 I. Miholjek „Podmorje Zadarske županije“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9, Zagreb 2012, 617–621.
- Parica 2012 M. Parica, „Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 345–354.
- Parica 2014 M. Parica, *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb 2014.
- Parica 2015 M. Parica, „Kasnoantičko pristanište u uvali Pocukmarak na otoku Silbi“, *Archaeologia Adriatica* 9, Zadar 2015, 307–322.
- Pešić 2012 M. Pešić „Podmorje Zadarske županije“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9, Zagreb 2012, 621–623.
- Pešić 2013 M. Pešić, „Podmorje Zadarske županije“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb 2013, 478–480.
- Petešić 2023 J. Petešić, „Stivanje field in Telašćica Nature Park – from Antiquity into the Middle Ages“, u: I. Borzić – E. Cirelli – K. Jelinčić Vučković – A. Konestra – I. Ožanić Roguljić (ur.), *TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd – 9th Centuries AD)*, Oxford 2023, 144–147.
- Pranjić 2021 S. Pranjić, *Kamenarstvo i klesarstvo u Zadru od antike do baroka: eksploatacija, obrada, prijevoz, trgovina i građenje kamenom*, doktorska disertacija, Zadar 2021.
- Radić Rossi – Fabijanić 2013 I. Radić Rossi – T. Fabijanić, „Arheološka baština Kornata“, u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 67–98.

- Radić Rossi – Kordić 2024 I. Radić Rossi – B. Kordić, „Byzantine Fortress of Pustograd at the island of Pašman, Croatia“ u: I. Basić – I. Josipović – M. Jurković (ur.), *FORTUNATUS LIGO: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ante Miloševića*, Split – Zadar – Zagreb – Motovun 2024, 183–194.
- Rube Filipi 1957 A. Rube Filipi, „Zašto Porfirogenet ne spominje i otok Ugljan“, *Zadarska revija* I, Zadar 1957, 29–37.
- Rube Filipi 2001 A. Rube Filipi, „Otok Lavdara – Prilog povijesno-geografskim istraživanjima zadarskih otoka“, *Geoadria* 6/1, Zadar 2001, 113–152.
- Sanader 1994 M. Sanader, „O kultu Herkula u Hrvatskoj“, *Opvscvla archaeologica* 18, Zagreb 1994, 87–114.
- Serventi 2012 Z. Serventi, „The Importance of the Islands of Ilovik and St. Peter (Sv. Petar) on the Seafaring Route along the Eastern Adriatic Coast in the Light of Recent Research“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 401–412.
- Skok 1950 P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.
- Skračić 2002 V. Skračić, „Koje otoke označava Porfirogenetov Katautrebena?“, *Folia onomastica Croatica* 11, Zagreb 2002, 189–202.
- Sorić 2009 S. Sorić, „Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Vrgadi“, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar 2009, 69–80.
- Staab 1976 F. Staab, „Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great: A Study of Some Sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna“, *Viator* 7, Los Angeles 1976, 27–64.
- Staab 1998 F. Staab, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, vol. 11, Berlin – New York 1998.
- Starac 2004 R. Starac, „Early Christian Church in “Cickini” Forest near Sršići on the Island of Krk (Report on the first phase of excavations)“, *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb – Motovun 2004, 217–221.
- Starac 2009 R. Starac, „Ilovik – Sićadrija (Crkva sv. Andrije)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6, Zagreb 2009, 432–434.
- Suić 1955 M. Suić, „Pizych na Dugom otoku“, *Starohrvatska prosvjeta* 4, Split 1955, 135–140.
- Suić 1981 M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- Suić 2003 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.
- Suić – Petricioli 1952 M. Suić – I. Petricioli, „Iskapanje rimske ville u Maloj Proversii“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split 1952, 174–187.
- Šiljeg 2007 B. Šiljeg, „Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku 2007.“, *Annales Instituti Archaeologici* 4, Zagreb 2008, 84–87.
- Uglešić 2002 A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar 2002.
- Zaninović 2012 M. Zaninović, „Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 21–28.
- Vedriš 2018 T. Vedriš, „Amalarius’ stay in Zadar reconsidered“, u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium,*

- the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London – New York 2018, 288–311.
- Vedriš 2021 T. Vedriš, „Provincia Iadrensis: Heir of Roman Dalmatia or a Stillborn Child of Byzantine Early Medieval Adriatic Policy?“, u: M. Sklobar (ur.), *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic: Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, Cambridge 2021, 133–172.
- Wickham 2005 C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*, Oxford 2005.
- Zanini 2019 E. Zanini, „Macro-economy, Micro-ecology, and the Fate of Urbanized Landscape in Late Antique and Early Byzantine Crete“ u: M. A. Cau Ontiveros – C. Mas Florit (ur.), *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, Oxford 2019, 139–162.
- Zeman 2014 M. Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb 2014.
- Živković, 2008 T. Živković, „Constantine Porphyrogenitus' kistra oikoumena in the Southern Slavs Principalities“, *Историјски часопис*, LVII, Beograd 2008, 17–26.

FILIP LOVRIĆ I PALMIRA KRLEŽA LOVRIĆ

SPATIAL ORGANIZATION OF THE NORTHERN ADRIATIC ISLANDS AND THE ZADAR ARCHIPELAGO IN THE CONTEXT OF LATE ANTIQUE AND EARLY MEDIEVAL MARITIME ROUTE NETWORKS

The subject of this paper is the organization of landscape of islands of Zadar and Quarnaro archipelagos in regard to established networks of maritime routes. First the most important sources on Late Antique and early medieval maritime navigation are examined, and basic modalities of navigation during those periods are established. Secondly an overview and valorisation of the chosen sites on islands of Zadar and Quarnaro archipelagos provides new insights into the most important factors of navigation control and organization of insular spaces, especially “from the top”, concerning the preestablished maritime routes. The most important elements of the organization of landscapes in this regard are residential-production complexes of various functions, ports, docks and anchorages and especially fortification structures, as well as churches. Areas of Pašman channel, of Telašćica and the south of Dugi otok, the Veli Ždrelac pass between Ugljan and Rivanj are thus shown to have significant strategic and/or economic potential for the urban centre of Iader. The space of Telašćica particularly indicates that it was an important estate in the context of fishing and agricultural production, as well as quarrying and was thus possibly in public ownership. The spaces of Pašman channel, guarded by three fortifications, and Veli Ždrelac pass are on the other hand the most convenient and fastest points of maritime travel towards Zadar from the various points in its archipelago. The similar occurrences of fortification objects controlling the maritime traffic can be observed further north, in pair Sutojanj-Prizna guarding the entrance to Paški zaljev and fortifications along the northern coast of Krk island, surveying the traffic along the Velebit channel. However, the navigation in the waters of Quarnaro is not as linear as in the archipelago of Zadar, and the organization of insular space is somewhat different in case of those islands, due to their geographic size and available resources, with them usually featuring one or more *municipium* which are the most important *foci* of their social and economic development during

Late Antiquity and early middle ages. However, in the context of most important points of extra-regional maritime traffic, the islands of Ilovik and St. Peter south from Lošinj serve as a unique case study, located on an extremely convenient point of entrance from the outer route leading from the Upper Adriatic to inner waters of Kvarnerić, and farther south towards Iader and other important urban centres of Dalmatia. The channel dividing the two islands served as an inevitable stop along this route and was probably also site of administrative control. The reduction of maritime traffic during the 7th and 8th centuries and its subsequent revival in the last quarter of 8th and during the 9th century, have brought fundamental changes to the infrastructure related to the control of the maritime traffic in archipelagos of Zadar and Quarnaro, with insular spaces now organized locally and without elaborate large scale planning.

Keywords: *maritime routes, eastern Adriatic, Zadar archipelago, Quarnaro, Late Antiquity, early Middle Ages*